

Shahid Beheshti University
Faculty of Literature and Human Sciences
Department of History

Journal of History of Iran

Vol 17, No 2, Autumn & Winter 2024

ISSN: 2008-7357

E-ISSN: 2588-6916

DOI: <https://doi.org/10.48308/IRHJ.2024.235873.1325>

Research Paper

The Role and Function of the Province and County Ministers in the Qajar Period until Nāser Al-Din Shāh's Era (1210-1313 A.H/1792-1895 A.D)

1. Zahra Ghalavand,^{ID} 2. Fatemeh Ghalavand^{ID}

1. Assistant professor of the History department, Payame Noor University, Iran, (Corresponding Author),
Email: z.ghalavand@pnu.ac.ir

2. Assistant professor of the History department, Payame Noor University, Iran, Email: f.ghalavand@pnu.ac.ir

Received: 2024/05/30 PP 55-88 Accepted: 2024/08/08

Abstract

The administrative system of the provinces and counties affected the continuity of government. In the Islamic period, Iranian governments used a coherent administrative system to manage the affairs of the provinces and counties. One of the officials in the administrative structure of the states and provinces was the ministry official. This research, using a historical method and descriptive-analytical approach and employing library and documentary studies, seeks to examine the position and function of the minister of provinces and counties during the Qajar period until the end of the reign of Nāser Al-Din Shāh. The findings of this research show that ministers of the provinces and counties were officials elected directly by the central government. They held the highest rank in the provinces and counties after the governor. The minister of provinces and counties cooperated with the governor in political, administrative, and financial decisions. If the ruler was young, the minister was responsible for managing all the affairs of the provinces and counties.

Keywords: Bureaucracy, Provinces and Counties, Qajar Period, Administrative System, Naser Al-Din Shah.

Citation: Ghalavand, Zahra, and Fatemeh Ghalavand. 2024. *The role and Function of the Ministry of Provinces and counties in the Qajar period until Nāser Al-Din Shāh era (1210-1313 A.H/1792-1895 A.D)*, Journal of History of Iran, Autumn and Winter, Vol 17, no 2, PP 55-88.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Introduction

Controlling subordinate regions in any government is effective for its continuity. Meanwhile, the political and administrative structure of the provinces and counties plays a vital role. The administrative system of states and provinces in any government is one of the significant topics for historical research.

There have been political-administrative positions after Islam in the states and provinces, such as governor and minister. The Qajar government employed a regular political and administrative system to govern territories under its sovereignty. Considering the weakness of the princes in managing the territories under their rule during the Qajar era, the central government administration sent some competent individuals to assist them in ruling their realms for the extensive duties of the Board, the Ministry of Provinces and counties not only served as the Prince's consultant and mentor in the provinces and counties but also managed all administrative and financial affairs of the state.

No independent and coherent research has been performed so far on the ministers of provinces during the Qajar period. However, there is valuable research that includes content related to this issue. These studies include Khosrobeigi (1383 š) in the article "Ministers of the Ruling Princes." In this article, the author briefly addresses the issue of the ministers of the Qajar princes during the reign of Fath Ali Shah but does not explain their duties and positions related to the ministry. Kianfar (1389 š) in the article "Governmental Organizational Structure of Tehran in the Traditional System"; Rahmati and Mozafari (1396 š) in the article "The Position and Function of the Waziri Family in the First Round of the History of Kurdistan in the Qajar Period." In these articles discuss the political and administrative structure of some states and provinces of the Qajar period, only the actions of certain ministers of those states review. None of these studies has comprehensively and independently addressed the subject of the ministers of the states and the province during the Qajar period. Therefore, this article aims to examine the role and function of the ministers of the states and provinces during the Qajar period until the end of the reign of Naser al-Din Shah.

Methodology

The research's historical nature requires a descriptive-analytical methodology. In this approach, the researcher first provides a scientific description of an

event or subject and then explains its causes, interpretations, and implications. This research utilizes descriptive-analytical methods and employs library and documentary studies to investigate the position of the ministers of provinces and counties from the Qajar period until the end of the Nasser al-Din period. The authors seek to answer the following questions in this article: What was the minister's position in the provinces and counties system of the Qajar era? Moreover, what factors influenced their selection? What were the duties and functions of the state ministers during this period of Qajar's rule?

In this article, while observing the principle of trustworthiness, the positions of state and provincial ministers from the Seljuk period to the Zandiyeh dynasty are examined and explained, then searched for data related to the status of the ministers of the provinces and counties during the Qajar period, their performance, their functions, duties positions related to them from historical sources. To be more precise, the research and information sources in this study were studied and examined in detail in several sections and categories. These sources include historical books, Diary books, Iranian and foreign travelogues, documents, government letters, and national newspapers related to the years 1210 to 1313 A.H. Authors extracted data from documents, classified them, and began statistical analysis and scientific conclusions.

Result and Discussion

Ministers of provinces and counties were elected directly by the central government. They were the highest in rank in the provinces and counties after the governor. The minister supervised all administrative and financial affairs in states and provinces. The election of the minister of provinces and counties has existed since the Seljuk period, and it was in the administrative system of the Safavid period in its centralized administrative structure. The importance of the ministry of the state increased during the reign of Fath Ali Shah, and the appointment of princes as rulers in the states and provinces is somewhat similar to the Atabek system. However, during this period, some princes also had supervisors or Atabeks.

The minister was not only for the princes but also for some regions, such as the governors of Ardalan in Kurdistan or governors like BiglarBeigi elected a minister. However, the performance and duties of the ministers during this period are somewhat similar to those of the ministers from the Safavid period onward.

Ministers were elected, in most cases, from the Mostofi class. Their duties

included the Implementation of administrative affairs according to the capital's instructions, supervising government lands, hearing complaints from petitioners in public trials, and making decisions. The minister was considered the link between the central government and the states and provinces in the country, and his ability significantly affected the continuation of the ruling government's power in that region. The level of control of the ministers in the administration of a region and the satisfaction of the central government caused some ministers to stay in power for a long time in that area. In this situation, the minister kept his position even with the appointment of a new ruler. The minister was also in charge of regional affairs from the central government until the arrival of the new ruler in the state or province. At the same time, they could also take on other tasks, such as Pishkar and being the customs supervisor.

The ministers of several states and provinces held a higher position than other provincial ministries. Several ministers from Fars and Khorasan attained the status of independent ministers, overseeing the administration of all provinces and county affairs under their supervision. The minister of the state of Azerbaijan could reach the position of Qāem maqām, which is similar to the role of a vice minister. Simultaneously, the ministers of the states and provinces were impeached and punished by the central government due to the ruling princes' lack of responsiveness in the event of any unfortunate incidents in the states and provinces. Owing to the sensitivities associated with this position and the power struggles within the states and provinces, many provinces and county ministers during the Qajar era fell victim to the conspiracies of other local officeholders, such as the governor and the sheriff of the provinces and counties, were killed in these clashes during the Qajar period.

Conclusions

The findings of this research show that the position of the Ministry of Provinces and Counties did not belong to the Qajar period but was related to the Seljuk period. Since then, this position has existed in the counties and provinces political-administrative system until the Qajar period. During the Safavid era, with the establishment of concentration in the country to supervise and administer the subordinate regions, the importance of the Ministry of Provinces and counties position increased.

The Minister of Provinces and Counties was sent as a link between the central

government and state and provincial governments, serving as a representative to supervise the governors during the Qajar period. The position and duties of the Ministry of Provinces and Counties in the Qajar era should be considered a combination of the Ministry of Provinces and Counties in the Seljuk and Safavid periods. During this period, the minister acted as the guardian of the princes for the young or weak ruling princes, overseeing the affairs of the states and provinces and serving as the intermediary of the central government for the control of strong rulers in the States and Provinces. The minister's administrative skills, financial abilities, the extent of the minister's influence in the capital and having strong supporters there, and how he communicates with the ruler of the provinces and counties affected the continuation of the minister's presence in the provinces and counties.

دانشگاه شهید بهشتی
دانشکده ادبیات و علوم انسانی
گروه تاریخ

مجله تاریخ ایران

سال ۱۷، شماره ۲، پاییز و زمستان، ۱۴۰۳
شاپا الکترونیکی: 2588-6916 شاپا: 2008-7357

DOI: <https://doi.org/10.48308/IRHJ.2024.235873.1325>

مقاله پژوهشی

نقش و کارکرد وزرای ایالت و ولایت در دوره قاجاریه تا پایان دوره ناصرالدین شاه (۱۲۱۰-۱۳۱۳ق)

۱. زهرا قلاوند،^{ID} ۲. فاطمه قلاوند^{ID}

۱. استادیار گروه تاریخ، دانشگاه پیام نور، ایران. (نویسنده مسئول)، رایانامه: z.ghalavand@pnu.ac.ir

۲. استادیار گروه تاریخ، دانشگاه پیام نور، ایران. رایانامه: f.ghalavand@pnu.ac.ir

دریافت: ۱۴۰۳/۰۳/۱۰ صص ۵۵-۸۸ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۵/۱۷

چکیده

نظام اداری هر کشوری از دیرباز در تداوم و ثبات هر حکومت تأثیر فراوان داشته است. در این میان، چگونگی اداره ایالات یا به عبارتی نظام ایالات، از اهمیت زیادی برخوردار بوده است. میزان این اهمیت با توجه به نقش ایالات در حفظ امنیت و سهم آنها در تأمین نیازهای مالی کشور، افزایش می‌یافت. تقسیم‌بندی کشوری و نظام اداری ایالات و ولایات در ایران سابقه‌ای طولانی دارد و از دوره هخامنشی در کشور شکل گرفته است. حکومت‌های ایرانی در دوره اسلامی نیز از نظام منسجم اداری برای اداره امور ایالات بهره گرفته‌اند. این نظام‌بندی‌ها در دوره صفوی شکل منسجم‌تری به خود گرفت. مناصبی چون حاکم، وزیر و مستوفی در نظام اداری ایالات در دوره اسلامی به چشم می‌خورد. این پژوهش به روش تاریخی و رویکرد توصیفی-تحلیلی و همچنین با استفاده از مطالعات کتابخانه‌ای و اسنادی، به دنبال بررسی جایگاه وزرای ایالت و ولایت و کارکرد آنان در دوره قاجاریه تا پایان دوره ناصرالدین شاه است. نتایج تحقیق حاکی از آن است که وزاری ایالت پس از حکام از بالاترین جایگاه سیاسی در ایالات و ولایات در این دوره از حکومت قاجاریه برخوردار بودند. در واقع، وزرا در این دوره با توجه به انتصاب شاهزادگان در رأس نظام سیاسی و اداری ایالات و ناکارآمدی آنان، به تمامی امور سیاسی و اداری ایالات و ولایات رسیدگی می‌کردند. وظایف و کارکردهای وزرا شامل رسیدگی به امور نظامی، حضور در جنگ‌ها، رسیدگی به امور مالی و مالیات‌ها، اداره امور مربوط به زمین‌های خالصه و کشاورزی و ساماندهی امور اداری ایالات و ولایات بوده است.

واژه‌های کلیدی: دیوانسالاری، ایالت و ولایت، قاجاریه، نظام اداری، ناصرالدین شاه.

استناد: آریان‌فر، حمیدرضا. ۱۴۰۳. تحلیل آماری نقش مجلس شورای ملی در سیاست‌گذاری صنعتی (۱۳۳۰-۱۳۰۴). مجله تاریخ ایران، پاییز و زمستان، سال ۱۷، شماره ۲، ۵۵-۸۸.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

مقدمه

پیدایش و ایجاد یک نظام تشکیلاتی و اداری به منظور اداره بهتر کشور در ایران، موجب شد که حکومت‌های ایرانی قلمرو خود را به منظور مدیریت بهتر، به بخش‌های کوچک‌تری تقسیم کنند. سابقه این تقسیم‌بندی‌ها در ایران به دوره هخامنشی بازمی‌گردد. در واقع، تقسیم‌بندی ایالات و ولایات در کشور به منظور تقسیم وظایف بین حکومت مرکزی و مقامات محلی در پایتخت و سایر ایالات و ولایات انجام می‌شد. تقسیمات کشوری براساس عوامل متعدد از جمله ساختارهای اقتصادی، جمعیتی، فرهنگی و جغرافیایی هر منطقه و یا در نظر گرفتن اصل فرمان‌برداری از مرکز و وحدت ملی صورت می‌گرفت. در نظام ایالات و ولایات، مناصب سیاسی-اداری نظیر حاکم، وزیر و مستوفی وجود داشته است. منصب وزارت ایالت پس از اسلام از زمان حکومت سلجوقیان در نظام سیاسی کشور وجود داشت. این سمت از دوره صفویه نیز از جایگاه بالایی در مدیریت سیاسی و اداری ایالات برخوردار بود. در دوره قاجاریه و از زمان فتحعلی‌شاه قاجار (۱۲۱۰-۱۲۳۷) با اعمال سیاست انتصاب شاهزادگان قاجاری به عنوان حکام ایالات و ولایات، بسیاری از خاندان‌های حکومتگر قدیمی از صحنه سیاسی کشور حذف شدند. از سوی دیگر، بی‌تجربگی و ناآشنایی شاهزادگان قاجاری با نحوه اداره ایالات، موجب شده بود حکومت مرکزی افرادی از طبقه دیوانسالاران را که از تجربه و دانش بیشتری در کشورداری برخوردار بودند، به عنوان وزیر همراه آنان به ایالات و ولایات بفرستد.

بررسی نظام اداری ایالات و ولایات و عملکرد مسئولان آن نشان می‌دهد که نظام ایالت و ولایت قاجاریه تا حد زیادی از نظام اداری دوره صفویه به عاریت گرفته شده است. همچنین برخی تغییرات با توجه به شرایط آن زمان در نظام ایالات و ولایات دوره قاجاریه ایجاد شده که از موضوعات قابل توجه در پژوهش‌های تاریخی است. این مقاله بر آن بوده است که به بررسی وضعیت وزرای ایالات در دوره قاجاریه تا پایان دوره ناصرالدین‌شاه بپردازد. نگارندگان به دنبال پاسخ‌گویی به این سؤالات بوده‌اند که: جایگاه وزیر در نظام ایالات دوره قاجاریه و عوامل مؤثر بر گزینش وزرا چه بود؟ وزرای ایالات چه وظایف و کارکردی در این دوره از حکومت قاجاریه داشتند؟

در مورد موضوع مورد نظر تاکنون تحقیق مستقلی انجام نشده است. با وجود این، تحقیقات ارزشمندی از برخی محققان موجود است که مطالبی مرتبط با موضوع پژوهش در نوشته‌های آنان دیده می‌شود. خسروبیگی در مقاله «وزرای شاهزادگان حکمران» (۱۳۸۳) به موضوع وزرای شاهزادگان قاجاریه در دوره فتحعلی‌شاه به‌طور موجز پرداخته و به تشریح مناصب مرتبط با وزارت و وظایف و کارکرد وزرای ایالت و ولایت نیز نپرداخته است. کیان‌فر در مقاله «ساختار تشکیلاتی حکومتی شهر تهران در نظام

سنتی» (۱۳۸۹) ضمن تشریح ساختار اداری تهران در دوره قاجاریه، به برخی وظایف وزرای تهران اشاراتی کرده است. قلاوند و خسروبیگیدر مقاله «تقسیمات سیاسی و ساختار ایالت فارس در دوره قاجاریه (۱۲۱۰-۱۳۱۳ق)» (۱۳۹۵) ضمن تشریح تقسیمات سیاسی و تشکیلاتی ایالت فارس در دوره قاجاریه، به عملکرد برخی وزرای ایالت فارس نیز پرداخته‌اند. رحمتی و مظفری در مقاله «جایگاه کارکرد خاندان وزیری در تاریخ کردستان در دوره اول قاجاریه (۱۱۹۹-۱۲۶۲ق)» (۱۳۹۶) به جایگاه خاندان وزیری در ایالت اردلان و اقدامات آنان به عنوان وزیر این ولایت پرداخته‌اند. در مجموع، در هیچ‌یک از این پژوهش‌ها به‌طور جامع و مستقل به موضوع وزرای ایالات و ولایات دوره قاجاریه، جایگاه آنان و وظایف و کارکردشان پرداخته نشده است.

وزارت ایالت و ولایت پیش از قاجاریه

با بررسی منابع تاریخی به نظر می‌رسد که سابقه وزارت ایالت و ولایت به دوره سلاجقه بازمی‌گردد. در منابع دوره سلجوقی، از مقام وزارت ایالت و ولایت با عنوان «وزارت شاهزاده‌ها» نام برده شده است. وزرای شاهزادگان به عنوان راهنما برای اداره ایالات و ولایات، به همراه شاهزادگان فرستاده می‌شدند. اغلب این وزرا تمام امور، اعم از عزل و نصب و حکومت‌داری را در اختیار داشتند (بنداری، ۱۳۵۶: ۹۳/۱، ۳۰۹). وزرای شاهزادگان در این دوره معمولاً از دیوانسالاران انتخاب می‌شدند. این افراد معمولاً پیش از وزارت، مناصب اداری دیگری از جمله «طغرابی» را برعهده داشتند (کلاوسنر، ۱۳۶۳: ۶۶). در دوره خوارزمشاهی نیز منصب «وزارت ایالت» و «وزارت شاهزادگان» در نظام سیاسی ایالات موجود بود (نسوی، ۱۳۶۵: ۵۶). در این زمان، هرگاه وزیر به محل مأموریت اعزام می‌شد، دستوراتی به وی داده می‌شد که باید براساس آن به اداره امور می‌پرداخت (بغدادی، ۱۳۱۵: ۸۱-۸۹، ۱۸۱). در متون تاریخی این دوره، از وزارت شهرها و ایالات زوزن، نسا، مازندران و دهستان، جند، عراق، تبریز و خراسان نام برده شده است. وزیر مسئولیت اداره همه امور شهر و ناحیه تابعه خود را برعهده داشت و مستقیماً زیر نظر سلطان بوده است (نسوی، ۱۳۶۵: ۳۵، ۱۳۴، ۲۲۵، ۳۱۸). وزرای ایالات و ولایات در این زمان امکان ارتقای رتبه نیز داشتند. برای نمونه، وزیر زوزن بعد از عزل مؤید الملک حاکم آنجا، ابتدا با عنوان وزارت متصدی امور مالی آنجا شد و پس از خدمتگزاری به مرتبه حاکمی ارتقا یافت (نسوی، همان، ۳۱۸). از برخی از این وزرا در درگیری‌های اواخر دوره خوارزمشاهیان و حمله مغول نام برده شده است. برای نمونه، «محمدبن سدید الساوی» وزیر رکن‌الدین غور سانچی پسر سلطان محمد که حکومت ایالت عراق را در اختیار داشت، از مشوقان سلطان محمد برای عقب‌نشینی از مقابل سپاه مغول و حرکت به طرف عراق بود (همو، همان: ۵۶). تیموریان، قراقویونلوها و آق‌قویونلوها نیز مسئله به کار گماری وزیران

ایالتی را پی گرفتند. وزیرانی که در این زمان در دربار حکام ایالات به کار گرفته می‌شدند؛ از نظر رتبه و مقام، پایینتر از وزیر نظام اداری مرکز بودند (سیوری، ۱۳۷۵: ۲۲۷).

منصب وزارت ایالت با ایجاد نظام اداری ایالات در دوره صفوی، از اهمیت زیادی برخوردار شد. وزرای ایالت در دوره صفوی با عنوان «وزیر شاهی» یا «وزرای عظام ممالک محروسه» خوانده می‌شدند (اسکندریبیگ منشی، ۱۳۱۴: ۱۲۱/۱). در برخی منابع دوره صفوی، از آنان با عنوان «وزیر جزو» نیز نام برده شده است (مستوفی، ۱۳۷۵: ۹۹). وزرای ایالات در دوره صفوی لقب «آصف» داشتند (کمپفر، ۱۳۶۳: ۱۶۶/۳). آنان از جمله اصحاب قلم و اصحاب «دفترخانه همایون اعلی» بوده‌اند (نصیری، ۱۳۷۲: ۴۵). تعدادی از وزرای ایالت پس از انتصاب به ایالت مورد نظر می‌رفتند، اما تعدادی از آنان همچنان در درگاه معلی باقی می‌ماندند (اسکندریبیگ منشی، ۱۳۱۴: ۱۲۱/۱). حکام ایالات پیش از دوره شاه‌عباس در عزل و نصب وزرای ایالات دخالت داشتند، اما با سیاست ایجاد تمرکز در دوره شاه‌عباس، این اختیار از حکام سلب گردید و به حکومت مرکزی انتقال داده شد و در بیشتر موارد شاه شخصاً وزیر را تعیین می‌کرد (برن، ۱۳۵۷: ۱۴۵؛ شاردن، ۱۳۷۲: ۱۱۷۶/۳؛ برن، ۱۳۵۷: ۱۴۹). از این رو، وزیر ایالات وظیفه داشت تمام اخبار مربوط به اداره امور را به حکومت مرکزی گزارش کند (شاردن، ۱۳۷۲: ۱۱۷۶/۳؛ سانسون، ۱۳۴۶: ۶۱). در دوره شاه‌صفی، اداره ایالات در تعدادی از ایالات و ولایات به صورت مستقل به وزرای ایالت سپرده شد. بدین‌سان قلمرو تحت اداره آنان از زیر نظر «دیوان ممالک» خارج و در حیطه «املاک سلطنتی» (خاصه) درمی‌آمد و عواید حاصله از آن مستقیماً به خزانه شاهی منتقل می‌شد (کمپفر، همان، ۱۶۳/۳). برای نمونه، ایالت فارس که ایالتی آبادان و پر نعمت بود، در زمان شاه‌صفی توسط یک وزیر و یا آصف که مرکز اقامت و حکومتش شیراز بود، اداره می‌شد (شاردن، ۱۳۷۲: ۱۳۶۹/۴). منصب وزارت ایالت در دوره صفوی در مواردی با وراثت نیز انتقال یافته است (شاردن، همان، ۱۶۹۵/۵-۱۶۹۶).

وزیر ایالت در دوره صفوی وظایف زیادی برعهده داشت؛ از آن جمله وظیفه پرداخت حقوق سربازان هر ایالت برعهده وزیر آن منطقه بود (سانسون، ۱۳۴۶: ۱۷۹). همچنین وظیفه نظارت بر املاک خالصه ایالات و ولایات نیز برعهده وزرای ایالات بود. وزیر وظیفه داشت «محال خالصه» را در دست گیرد و آبادی و باغات و مستغلات شاه را حفظ کند (میرزا سمیعا، ۱۳۷۸: ۴۴-۴۵). وزیر ایالت در این زمان مسئول مراقبت از آبادی‌ها و افزایش محصولات کشاورزی نیز بود. وی وظیفه داشت مراقبت کند تا زمین‌ها بایر نماند؛ حتی کشاورزان برای کشاورزی از وی بذر می‌گرفتند و هنگام جمع‌آوری محصول چند برابر به وی پس می‌دادند (میرزا سمیعا، همان، همان‌جا). پذیرایی از ایلچیان و مقامات دولتی نیز برعهده وزرای ایالات بود (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۳: ۸۷۰/۲؛ نصیری، ۱۳۶۳: ۱۱۴). وزرای ایالات همچنین

به خصوص در ایالات خاصه و در زمانی که خطری ایالتشان را تهدید می‌کرد؛ مؤظف بودند در جنگ‌ها شرکت کنند (برن، ۱۳۵۷: ۱۹۴). در دوره صفوی، وزارت ایالت آذربایجان با توجه به موقعیت سیاسی و جغرافیایی و اصفهان نیز با توجه به پایتخت بودن، از جایگاه بالایی در نظام اداری کشور برخوردار بودند (میرزا سمیعا، ۱۳۷۸: ۷۸؛ شاردن، ۱۳۷۲: ۱۶۹۶/۵-۱۶۹۵).

وزارت در سلسله‌مراتب نظام ایالات دوره افشاریه، جایگاه پیشین را حفظ کرد. در این دوره، علاوه بر وزرای ایالات و ولایات که ناظر بر امور ایالات و ولایات بوده‌اند؛ وزرای نیز برای اداره امور برخی شهرهای بزرگ منصوب شدند (مروی، ۱۳۶۴: ۷۶۴/۲). تعدادی از وزرای ایالات و ولایات احتمالاً به تبعیت از اواخر دوره صفویه، در ایالاتی چون آذربایجان توانسته‌اند به عنوان بالاترین مقام اجرایی آن ناحیه مطرح شوند (نادرمیرزا، ۱۳۷۳: ۳۶۱). از سوی دیگر، شواهد نشان می‌دهد که وزرای ایالات و ولایات نیز همچون سایر مناصب این دوره، از فراز و نشیب و سخت‌گیری‌های نادری در امان نبوده‌اند. «کالوشکین» مأمور روسیه در ایران، گزارش می‌دهد که شاه وزرا و رؤسای ایالات را پی‌درپی عوض می‌کرد و به ضبط اموالشان به نفع خود می‌پرداخت (آرنووا و اشرافیان، ۲۵۳۶: ۷۱). تعداد زیادی از وزرای ایالات نیز به فرمان نادرشاه کور یا کشته شدند (خورموجی، ۱۳۸۰: ۵۵۱).

منصب وزارت ایالت در دوره زندیه نیز در نظام اداری ایالات تداوم یافت. در رستم‌التواریخ از این سمت به عنوان مهم‌ترین رکن سیاسی ایالات نام برده شده است (رستم‌الحکما، ۱۳۵۲: ۳۰۷). وزیر و وظیفه رسیدگی به کارهایی چون امور مالی ایالت و ولایت، رسیدگی به کشاورزی و اداره املاک خالصه و همچنین انجام امور عمرانی را در دوره زندیه در ایالات و ولایات برعهده داشت (پری، ۱۳۸۳: ۳۲۸).

منصب وزارت ایالت و ولایت در دوره قاجاریه تا پایان دوره ناصرالدین شاه

منصب وزارت ایالات و ولایات در دوره قاجاریه، جایگاه پیشین خود را در نظام ایالات و ولایات حفظ کرد. وزرای ایالات و ولایات که در بسیاری از منابع دوره قاجاریه به عنوان «وزرای شاهزادگان» نیز از آنها یاد شده است، در این زمان دومین مقام سیاسی و حکومتی ایالات و ولایات پس از حاکم را دارا بودند. این منصب از دوره حکومت فتحعلی‌شاه اهمیت بیشتری یافت. در واقع، با افزایش انتصاب شاهزادگان برای اداره ایالات و ولایات در دوره فتحعلی‌شاه و با توجه به بی‌تجربگی برخی شاهزادگان در انجام امور، لازم بود تا افرادی متبحر در امور کشورداری به عنوان وزیر به همراه آنان به ایالات و ولایات فرستاده شوند (جدول شماره ۱). تعیین وزیر برای شاهزادگان حاکم، با هدف محدود کردن اختیارات آنها و نظارت بر آنان انجام می‌شد. وزیر به حساب‌های مالی رسیدگی می‌کرد و بخش اعظم مداخل را می‌گرفت و به مرکز منتقل می‌کرد (پولاک، ۱۳۶۸: ۳۷). برخی مورخان دوره قاجار از عنوان

«لله‌باشی» یا «اتابک شاهزادگان» برای برخی وزرای ایالات و ولایات استفاده کرده‌اند (دنبلی، ۱۳۸۳: ۶۳، ۱۲۲). برای نمونه، در دوره فتحعلی‌شاه عنوان «اتابک اعظم» به میرزا ابوالقاسم قائم‌مقام داده شده بود (اعتضادالسلطنه، ۱۳۷۰: ۴۳۷). همچنین بنا به نقل دنبلی، چراغعلی‌خان نوبی در سال ۱۲۱۴ق. به منصب «اتابکی» شاهزاده و وزارت مملکت فارس منصوب شده بود (دنبلی، ۱۳۸۳: ۱۲۲). فتحعلی‌شاه همچنین مدتی قائم‌مقام فراهانی را با لقب «اتابک اعظم» به وزارت نیرالدوله حاکم ولایت همدان منصوب کرد (عضدالملک، ۱۳۷۰: ۱۹۰). در کتاب *اشرف‌التواریخ* از محمدتقی نوری-وزیر محمولی میرزا حاکم ایالت خراسان-به عنوان «میرزا بابا» یاد شده است (نوری، ۱۳۸۶: ۳۵/۱). البته در برخی منابع این دوره، از تعیین دو شخص به عنوان وزیر و لله و اعزام آنها به همراه شاهزادگان حاکم قاجاریه نیز سخن گفته شده است (عضدالدوله، ۱۳۷۶: ۵۲). برای نمونه، در سال ۱۲۸۷ق. در حکومت ظل‌السلطان در مازندران، مصطفی‌خان بهاء‌الملک وزیر وی و حاج غلامعلی لله وی بود (والیزاده معجزی، ۱۳۸۰: ۱۲۵). لمبتون انتصاب وزیر برای شاهزادگان حاکم را به نظام اتابکی سلجوقیان شبیه دانسته است (لمبتون، ۱۳۶۳: ۲۸۱).

تعیین و انتصاب وزرای ایالات و ولایات در دوره قاجاریه از سوی حکومت مرکزی انجام می‌شد. وزرا به عنوان نمایندگان و فرستادگان حکومت مرکزی به ایالات و ولایات کشور فرستاده می‌شدند. گفتنی است از سوی حکومت مرکزی در این زمان، وزرایی نیز به مناطقی که حکومت آن در اختیار افرادی غیر از شاهزادگان بوده (از جمله برای حکام اردلان و همچنین برخی بیگلربیگی‌های ایالات و ولایات)، انتخاب و اعزام شده‌اند (دروویل، ۱۳۷۰: ۱۷۵؛ بابانی، ۱۳۷۷: ۷۲؛ سپهر، ۱۳۷۷: ۲۲۶/۲). در رویکرد انتخاب وزرای ایالت و ولایت، تنها در موارد معدودی در دوره قاجاریه برخی شاهزادگان در تعیین وزرای ایالات و ولایات دخالت داشته‌اند؛ از جمله عباس‌میرزا و قائم‌مقام فراهانی در انتصاب برخی وزرای ایالات و ولایات غرب کشور نقش داشته‌اند (قائم‌مقام فراهانی، [بی‌تا]: ۱۵۲، ۱۷۶). همچنین با انتصاب محمدتقی آشتیانی به وزارت ولایت همدان در دوره حکومت فرخ‌سیرمیرزا نیرالدوله که به انتخاب عباس‌میرزا انجام شده بود، قائم‌مقام فراهانی به دلیل اختلافاتی که با محمدتقی آشتیانی داشت و وی را رقیبی برای منصب خود می‌دید، موجب برکناری وی از این منصب شد (جهانگیرمیرزا، ۱۳۸۴: ۱۳۸). از سوی دیگر، حسینعلی‌میرزا نیز تنها شاهزاده‌ای بود که در زمان حکومتش در فارس، انتصاب وزیر این ایالت را در اختیار داشت (حسینی فسایی، ۱۳۸۲: ۷۰۸/۱، ۷۱۴، ۷۱۸، ۷۳۹، ۷۵۴، ۷۸۴). باید یادآور شد که حکومت مرکزی در طول حکومت حسینعلی‌میرزا، به‌جز یک مورد، دخالتی در تعیین یا عزل وزرای فارس نداشت (حسینی فسایی، همان، ۶۹۲)؛ آن مورد نیز مربوط به عزل وزیری بود که

توسط پادشاه در ابتدای حکومت شاهزاده تعیین شده بود (همان، ۷۰۸، ۷۱۴، ۷۱۸، ۷۳۹، ۷۵۴، ۷۸۴)، اما رویه دخالت شاهزادگان در تعیین وزیر در ایالت فارس، با روی کار آمدن شاهزاده فریدون میرزا جانشین حسینعلی میرزا، متوقف شد و بعد از آن وزرای ایالت فارس از سوی حکومت مرکزی انتخاب می‌شدند. برای نمونه، میرزا جعفر مستوفی سوادکوهی وزیر فریدون میرزا، از دارالخلافه به وزارت فارس مأمور شد (همان، ۷۷۲). در سایر موارد، هرگونه دخالت در تعیین وزیر توسط حکام باید با هماهنگی و تأیید حکومت مرکزی انجام می‌شد. برای نمونه، در سال ۱۲۸۷ ق. مرادمیرزا حسام‌السلطنه با مرگ محمدحسین ناظم‌الملک پیشکار و وزیر اصفهان، سیف‌الدوله میرزا را به عنوان وزیر این ایالت انتخاب کرد، اما علی‌رغم این انتخاب، ناصرالدین‌شاه مقام وزارت اصفهان را به نظام‌السلطنه مافی اعطا کرد (والیزاده معجزی، ۱۳۸۰: ۵۳۳). میزان تسلط حکومت مرکزی در انتخاب وزرای ایالت و ولایت تا حدی بود که در زمان صدارت میرزا آقاخان نوری بیشتر وزرای ایالات و ولایات از خاندان نوری بودند (پولاک، ۱۳۶۸: ۲۷۴). وزرای ایالات و ولایات در واقع به عنوان رابط و نماینده حکومت مرکزی، رفتار حکام را رصد می‌کردند و به پایتخت گزارش می‌دادند. برای نمونه، پس از انتصاب شاهزاده الله‌قلی‌خان ایلخانی به حکومت ولایت بروجرد، با گزارش وزیرش محمودخان کاشی مبنی بر اندیشه خودسری و توطئه بر ضد حکومت مرکزی از سوی شاهزاده، ایلخانی از منصبش برکنار و در نهایت به کربلا تبعید شد (جهانگیر میرزا، ۱۳۸۴: ۳۲۱). وزرا نیز در صورت هرگونه اشتباه یا کوتاهی از انجام وظایف محوله، از طرف حکومت مرکزی مؤاخذه و یا خلع می‌شدند. برای نمونه، با وصول گزارش‌هایی مبنی بر گرایش امان‌الله‌خان افشار وزیر ایالت گیلان، به صوفیه و ضعف عملکرد وی، فرخ‌خان غفاری به عنوان مأمور ویژه از دارالخلافه برای رتق و فتق امور به گیلان فرستاده شد و در نهایت، امان‌الله‌خان افشار برکنار و وزارت یحیی میرزا در گیلان به محمدمامین‌خان نسقچی‌باشی داده شد (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۳: ۶۵۱/۳). در دوره حکومت نیرالدوله بر ولایت گلپایگان و خوانسار نیز با بروز مشکلاتی در تصفیه‌های مالی آن ولایت، مرتضی‌قلی بیگ قراباغی وزیر شاهزاده در دیوان مقصر شناخته شد و به دستور شاه اعدام گردید (عضدالدوله، ۱۳۷۶: ۱۹۰).

گاهی وزرای ایالت و ولایت به نیابت از حاکم امور و وظایف حکومتی را در مقر حکومت و گاه با مأموریت در نواحی زیرمجموعه ولایات انجام می‌دادند. در نتیجه، وزیر ایالت و ولایت می‌بایست به وضعیت منطقه و شرایط ایالت و ولایات آگاه می‌بود تا بهتر می‌توانست به مدیریت منطقه بپردازد (نظام‌السلطنه مافی، ۱۳۶۲: ۹۱/۱). آنان معمولاً نظم و نسق امور مالی مناطق تحت نظر خود را نیز برعهده داشتند (حسینی فسایی، ۱۳۸۲: ۸۰۰/۱؛ مستوفی، ۱۳۸۴: ۷۰۱/۱؛ ساکما، شناسه ۲۹۶/۱۲۸۹۴؛ ۱۶۵۶/۲۹۶). وزرای ایالات و ولایات به‌ویژه هنگامی که حاکم بنا به دلایلی چون کمی سن قادر به اداره امور نبود،

از سوی حکومت مرکزی عنوان «نائب الحکومه» نیز دریافت می‌کردند. این موضوع موجب افزایش اقتدار و اختیارات فراوان وزیر در اداره ایالات می‌شد؛ تا جایی که در برخی منابع این دوره، از آنان به عنوان حاکم آن ایالت و یا ولایت نام برده شده است؛ چنان که محمدابراهیم وزیرنظام را در برخی منابع، حاکم تهران دانسته‌اند؛ حال آنکه او برای مدتی منصب وزارت و پیشکاری کامران میرزا نائب‌السلطنه را که از شش سالگی حاکم تهران شده بود، در اختیار داشت (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۳: ۴۸۴/۳-۴۸۶؛ فووریه، ۱۳۸۵: ۲۴۰). همچنین در پی وفات خسروخان سوم حاکم اردلان در ایالت کردستان، به دلیل کمی سن جانشین وی رضاقلی‌خان، میرزا فرج‌الله وزیر به همراه مادر حاکم، در سال ۱۲۵۰ق. عهده‌دار همه امور حکومتی شدند (بابانی، ۱۳۷۷: ۷۲؛ فخرالکتاب، ۱۳۷۵: ۱۹۷-۱۹۸؛ ۲۰۱-۲۰۲). میزان نفوذ میرزا فرج‌الله در حکومت اردلان، به دلیل حمایت عناصری در دارالخلافه و ارکان حکومت مرکزی روز به روز افزایش می‌یافت. قائم‌مقام فراهانی در نامه‌ای به اردشیرمیرزا حاکم گروس، در اعلام حمایت از میرزا فرج‌الله وزیر نوشته بود: «چون والی کردستان مرده شما درصدد مطالبه کردستان و گروس برنیاید. کردستان و گروس هر دو را بی تفاوت بدانید. میرزا فرج‌الله نوکر قدیمی ولیعهد مرحوم است. طفلی بود [که] پدر مرحومش او را به غلامی و چاکری این آستان داد تا چنین روزی به کار اولاد و احفادش آید. محال است میرزا فرج‌الله از اوجاق گردن رواق ولیعهد مرحوم تخلف کند یا العیاذ بالله پیرامون خیانت [بگردد]» (قائم‌مقام فراهانی، [بی‌تا]: ۱۷۶).

با افزایش نفوذ خاندان وزیری در این منطقه، به تدریج آنان به مدعیان قدرتمندی در حکومت ایالت کردستان تبدیل شدند؛ تا جایی که در تمام تصمیم‌گیری‌های منطقه دخالت می‌کردند و حتی به تدریج به رقابت و جدال با حاکم اردلان هم پرداختند. در نهایت، هدایت‌الله وزیری با همراهی والیه خانم، در سال ۱۲۵۷ق. توانستند موجبات برکناری رضاقلی‌خان از حکومت اردلان را فراهم کنند و مدتی اداره امور کردستان در این تاریخ را به تنهایی عهده‌دار شد (اردلان، ۱۳۳۲: ۱۹۲)، اما در نهایت حکومت مجدداً به رضاقلی‌خان اعطا شد (اردلان، همان، همان‌جا).

میزان تسلط وزرا به اداره یک منطقه و رضایت حکومت مرکزی از وی، موجب می‌شد برخی وزرا مدت زیادی در آن ناحیه بر مسند قدرت باقی بمانند. در این شرایط، وزیر حتی با انتصاب حاکم جدید نیز منصبش را حفظ می‌کرد. وزیر همچنین در فاصله زمانی تا حضور حاکم جدید در ایالت یا ولایت، از سوی حکومت مرکزی عهده‌دار اداره امور منطقه بود. برای نمونه، از اوایل دولت فتحعلی‌شاه هر حاکمی که به کرمان می‌آمد، میرزا حسین وزیر کرمانی، به مقتضای «کفایت و دولتخواهی» به سمت وزارت و پیشکاری وی معین می‌شد و وزارت ایالت کرمان تا اواسط دوره محمدشاه در دوره حکمرانی شاهزادگان فرمانفرما،

شجاع‌السلطنه و نصرت‌الدوله فیروزمیرزا در کرمان در اختیار وی بود (وزیری کرمانی، ۱۳۵۳: ۱۱). همچنین هنگامی که نواب معزالدوله از حکومت ایالت فارس برکنار شده بود تا زمان ورود نواب نصرت‌الدوله به عنوان حاکم جدید، امورات در دست میرزا فضل‌الله نصیرالملک وزیر بود (حسینی فسایی، ۱۳۸۲: ۱/۷۹۲). با احضار شاهزاده رکن‌الدوله والی مملکت فارس به دارالخلافه تهران، میرزا ابراهیم معتمدالسلطنه همچنان بر مسند وزارت فارس باقی ماند و تا ورود حاکم جدید، سمت نیابت ایالت را نیز برعهده داشت (افضل‌الملک، ۱۳۶۱: ۸۰). همچنین با انتصاب احمدعلی میرزا در سال ۱۲۴۵ ق. به حکومت ایالت خراسان، میرزا موسی‌خان نائب‌رشتی که قبلاً وزارت این ایالت را داشت، تا زمان حضور حاکم جدید، به اداره امور این منطقه پرداخت و پس از حضور حاکم جدید نیز مجدداً به منصب وزارت خراسان رسید (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۳: ۳/۱۵۹۷). هرچند در مواردی نیز حضور طولانی‌مدت یک فرد بر مسند وزارت یک ایالت و ولایت موجب می‌شد وزیر آن ناحیه برای به قدرت رسیدن حاکم مورد نظر خود در آن ناحیه تلاش کند، نظام‌السلطنه در خاطرات خود به تلاش وزیر فارس برای متقاعد کردن وی برای در اختیار گرفتن حکومت فارس اشاره کرده است (نظام‌السلطنه مافی، ۱۳۶۲: ۱/۲۱۴).

در مواقع اضطراری در ایالت و ولایت ممکن بود از طرف حکومت مرکزی دو وزیر برای رتق و فتق امور به یک ناحیه فرستاده شوند. فتحعلی‌شاه در ماجرای شورش ولی‌خان ممسنی، دو وزیر را برای نظم و نسق امور به ایالت فارس فرستاد (شهشهانی، ۱۳۶۶: ۲۸۸).

جایگاه وزارت ایالت و ولایت در دوره قاجاریه تا پایان دوره ناصرالدین‌شاه

وزرای برخی ایالات و ولایات در دوره قاجاریه از جایگاه بالاتری نسبت به سایر وزرای ایالات و ولایات برخوردار بودند. در این میان، ایالت آذربایجان به سبب جمعیت زیاد، مرزی بودن و مجاورت این ایالت به مناطق تحت تسلط دولتین روسیه و عثمانی، اهمیت زیادی داشت؛ تا جایی که آذربایجان به تعبیر دنبلی در آن زمان برای ممالک محروسه «چون جسم را حرارت عزیزی جان و جان را عزیزی دل و دل را نور ایمان» بود. با توجه به این عوامل از سال ۱۲۱۳ ق. آذربایجان به عنوان ولیعهدنشین انتخاب شد (دنبلی، ۱۳۸۳: ۲۲). افضل‌الملک معتقد بود منصب «وزارت» ایالت آذربایجان در این زمان از چنان اهمیتی برخوردار بود که هر کس که نزد همه مقبولیت می‌یافت و مستحق رتبه صدارت بود، صدراعظم وی را به پیشکاری (وزارت) آذربایجان می‌فرستاد تا از دسایس وی دور باشد (افضل‌الملک، ۱۳۶۱: ۷۶).

وزیر ایالت آذربایجان تنها وزیری بود که می‌توانست عنوان «قائم‌مقامی» را به دست آورد. همچنین پس از ارتقای وزیر آذربایجان به منصب قائم‌مقام، معمولاً وزیری نیز برای اداره این ایالت انتخاب می‌شد (قائم‌مقام فراهانی، [بی‌تا]: ۱۵۲). در واقع، وزیر ایالت در تبریز به عنوان معاون قائم‌مقام عمل می‌کرد

(دروویل، ۱۳۷۰: ۱۹۴؛ نائینی، ۱۳۵۳: ۱۰۰-۱۰۱). برخی مورخان منصب «قائم‌مقامی» را برگرفته از نظام اداری عثمانی دانسته‌اند (خاوری شیرازی، ۱۳۸۰: ۳۱۰/۱). سپهر قائم‌مقام را لقبی برای «نائب وزارت دیوان اعلی» می‌دانست (سپهر، ۱۳۷۷: ۱۹۰/۱). دنبلی نیز قائم‌مقامی را «نیابت وزارت دیوان اعلی» و «قائم‌مقام صدارت» می‌دانست و از عنوان «نائب‌الوزاره» برای قائم‌مقام استفاده کرده است (دنبلی، ۱۳۸۳: ۳۲۳-۳۳۲). همچنین خاوری در تاریخ ذوالقرنین از قائم‌مقام به عنوان «نائب مناب وزارت عظمی» نام برده است (خاوری شیرازی، ۱۳۸۰: ۳۱۰/۱). در واقع، اعطای عنوان قائم‌مقام به این معنی بود که همان‌گونه که ولیعهد، نائب‌السلطنه جاوید ارکان است، وزیر ولیعهد نیز نائب مناب وزارت عظمی است (خاوری شیرازی، همان، ۳۲۲/۱). از جمله افرادی که در دوره قاجاریه به منصب قائم‌مقامی رسیده‌اند، باید از میرزا بزرگ فراهانی نام برد که در سال ۱۲۲۴ق. به نیابت صدراعظم منصوب و از سوی شاه ملقب به قائم‌مقام صدراعظم شد (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۳: ۱۴۶۸/۳). میرزا ابوالقاسم نیز پس از مرگ پدرش در سال ۱۲۳۸ق. به منصب «قائم‌مقامی دیوان اعلی» رسید (سپهر، ۱۳۷۷: ۷۴۰/۱؛ اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۳: ۱۵۵۵/۳). نفوذ میرزا بزرگ فراهانی، قائم‌مقام اول در اداره امور حکومتی در دوره فتحعلی‌شاه، تا حدی بود که دوکوتز بوئه آلمانی که همراه هیئتی روسی در سال ۱۲۳۲ق. به ایران آمده بود، منصب قائم‌مقام را هم‌تراز با صدراعظم دانسته است (دوکوتز بوئه، ۱۳۶۵: ۹۹).

وزیر تهران نیز در دوره قاجاریه از جایگاه بالایی برخوردار بود. وزیر دارالخلافه در این زمان به عنوان معاون صدراعظم عمل می‌کرد (دروویل، همان، ۱۹۴). وزیر تهران وظایف و اختیارات زیادی داشت. برای نمونه، اداره امور خالصجات تهران با وزیر بود. در این دوره همچون روزگار صفوی، خالصجات دیوانی از املاک شاهی محسوب می‌شد و به همین دلیل اداره آن از اهمیت زیادی برخوردار بود (کیان‌فر، ۱۳۸۹: ۶۵). بنا به حساسیت اداره امور دارالخلافه، وزیر تهران اگر از شهر خارج می‌شد، اداره املاک خالصه و دیگر مستغلات را به شخص معتمدی می‌سپرد (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۳: ۲۰۲۰/۳).

وزرای ایالت فارس نیز از دیگر وزرای قدرتمند دوره قاجاریه بودند. فارس به عنوان اولین ایالت ولیعهدنشین دوره قاجاریه و با توجه به موقعیت جغرافیایی و ثروت سرشار آن، در این زمان از اهمیت برخوردار بود. تعدادی از وزرای ایالت فارس با کسب عنوان «وزیر بالاستقلال» توانسته بودند به‌طور مستقل از سوی حکومت مرکزی به اداره امور در این ناحیه بپردازند و بدین‌وسیله «عنان و اقتدار» این منطقه در اختیار وزیر بود (اعتمادالسلطنه، ۱۳۵۷: ۴۱؛ افضل‌الملک، ۱۳۶۱: ۴۱۹). آقا میرزا محمدعلی مشیرالملک شیرازی که از سلسله سادات عالی‌نسب بود، در فارس وزیر بالاستقلال بود. جمیع کارها و نظم فارس از طرف دولت به او رجوع می‌شد (اعتمادالسلطنه، ۱۳۵۷: ۴۱). میرزا فتحعلی‌خان صاحب

دیوان نیز از جانب ظل‌السلطان به وزارت مستقله فارس و پیشکاری فارس انتخاب شد و عهده‌دار امور این ایالت بود (اعتمادالسلطنه، همان، ۴۲). صدیق‌الدوله که چندین بار به وزارت فارس تعیین شده بود، در محرم ۱۳۱۴ در حالی به وزارت فارس تعیین شد که حاکمی برای فارس معین نشد و وی به تنهایی به اداره امور آن منطقه می‌پرداخت (افضل‌الملک، ۱۳۶۱: ۷۶).

دربارۀ وزرای سایر ایالات و ولایات، می‌توان از وزارت ایالت خراسان نام برد. نظر به موقعیت جغرافیایی خراسان و مرزی بودن و گستردگی و وسعت این منطقه، اداره آن از اهمیت زیادی برخوردار بود. برخی وزرای ایالت خراسان علاوه بر اداره امور این منطقه، در مواردی متولی‌گری روضه رضویه را نیز برعهده داشتند. برای نمونه، میرزا فضل‌الله وزیر فریدون‌میرزا در خراسان، به منصب تولیت روضه رضویه نیز منصوب شده بود. نظم خدام و ضبط موقوفات نیز به وی موکول شد (خورموجی، ۱۳۴۴: ۱۳۷/۲؛ سپهر، ۱۳۷۷: ۸۹/۴). وزرای این ناحیه در سرکوب شورش‌ها و نظم و نسق دادن به امور منطقه در دوره قاجاریه حضور فعالی داشتند (سپهر، ۱۳۷۷: ۲۵۳/۱). محمد قوام‌الدوله وزیر خراسان، در جنگ هرات حضور داشت و به دلیل جان‌فشانی‌هایش، از حکومت مرکزی خلعت گرفت (سپهر، همان، ۸۹/۴). محمدتقی نوری نویسنده کتاب اشرف التواریخ که وزارت محمودلی‌میرزا در خراسان را برعهده داشت، پس از مشارکت در دستگیری نادر میرزا افشار، مأمور بازپرسی از وی شد (نوری، ۱۳۸۶: پیشگفتار). از وزرای معروف ایالت خراسان، باید از میرزا موسی رشتی نیز نام برد که پیش از انتصاب به سمت وزارت خراسان در سال ۱۳۳۱ق، نیابت حکومت ولایت یزد را برعهده داشت (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۳: ۱۵۳۵/۳). حاج میرزا محمدرضا مستوفی ملقب به مؤتمن‌السلطنه خراسانی، از قدرتمندترین وزرای ایالت خراسان بود که در دوره حکومت حمزه‌میرزا حشمت‌الدوله و محمدتقی‌میرزای رکن‌الدوله، به عنوان وزیر مستقل در خراسان به اداره امور پرداخت (افضل‌الملک، [بی‌تا]: ۴۶).

یکی از مناصب مرتبط با مقام وزارت ایالت و ولایت در دوره قاجاریه، منصب «پیشکار» بود. اصطلاح پیشکاری سابقه طولانی در تاریخ ایران دارد. در متون مربوط به دوره ساسانی، این اصطلاح برای افرادی به کار رفته است که در خدمت برخی بزرگان حکومتی بوده‌اند و یا اداره یک روستا را همچون کدخدا برعهده داشته‌اند؛ (دینوری، ۱۳۷۱: ۱۳۲؛ طبری، ۱۳۸۷ق: ۵۱۳/۷). در دوره حکومت عباسی نیز این اصطلاح به عنوان قائم‌مقام و وزیر تعدادی از بزرگان حکومتی آمده است (طبری، همان، ۵۱۳/۵؛ دینوری، ۱۳۷۱: ۳۳۷). عنوان پیشکار از دوره صفویه گاهی به جای وزیر و یا مسئول امور مالی یک ایالت به کار رفته است (شاردن، همان، ۱۶۶/۳، ۱۵۶۳/۴). در دوره صفوی همچنین از منصب «ناظر دربار» با عنوان «پیشکار کل» و «ناظر بر امور شاهزادگان» نام برده شده است (شاردن، همان، ۱۵۶۳/۴، ۱۶۰۹).

با بررسی منابع دوره قاجاریه مشخص می‌شود که در این دوره دو نوع منصب پیشکار در نظام ایالات و ولایات وجود داشت؛ یکی پیشکاری که امور عمومی ایالت را انجام می‌داد و در مورد ایالت آذربایجان از دوره مظفرالدین‌شاه از آن به عنوان «پیشکار کل» نام برده شده است (مستوفی، ۱۳۸۴: ۲۰۸/۱-۲۰۹). مستوفی پیشکار کل را همان «قائم‌مقام» می‌دانست (مستوفی، ۱۳۸۴: ۲۰۸/۱-۲۰۹). دیگری پیشکار مالیه که امور مربوط به مالیات و تجارت ایالت را زیر نظر داشته است (مصدق، ۱۳۸۹: ۲۴)؛ ساکما، ۲۴۰-۹۶۷۵۹). اقدامات پیشکار مالیه، طبق کتابچه دستورالعمل ارسالی از پایتخت انجام می‌شد (مستوفی، ۱۳۸۴: ۲۰۸/۱-۲۰۹؛ ۴۷۹/۳). با توجه به داده‌های تاریخی، در دوره قاجاریه ارزش و جایگاه وزارت ایالت و ولایت افزون بر پیشکاری بود (قدیمی قیداری و هاشمیلر، ۱۴۰۰: ۱۳۰).

منصب پیشکار غالباً در دوران قاجاریه به‌طور همزمان با مناصب دیگری به افراد واگذار می‌شد. برای نمونه، براساس گفته‌های اعتمادالسلطنه، «میرزا عیسی» وزیر عباس‌میرزا و پیشکار تبریز بود که با ارتقای به منصب قائم‌مقامی صدارت عظمی، فرزندش میرزا حسن به وزارت و پیشکاری ولیعهد رسید (اعتمادالسلطنه، ۱۳۵۷: ۵۹؛ دوکوتز بوئه، ۱۳۶۵: ۹۹). میرزا فتحعلی صاحب‌دیوان، همزمان حکومت ایالت یزد و پیشکاری آذربایجان را در اختیار داشت. وی همچنین در زمانی دیگر، حکومت عربستان و پیشکاری اصفهان را برعهده داشت (اعتمادالسلطنه، همان، ۴۲). در یکی از نامه‌های سیاسی دوره ناصری، دلیل انتخاب پیشکار برای شاهزادگان حاکم، ایجاد تعلل و اخلال شاهزادگان در دادن مالیات به مرکز، کم‌تر پاسخ‌گو بودن آنان در برابر دارالخلافه به دلیل وابستگی و نزدیکی به شاه و در نتیجه تعیین پیشکار برای انجام امور و پاسخ‌گو بودن به مرکز عنوان شده است (والیزاده معجزی، ۱۳۸۰: ۱۳۵). علاوه بر مواردی که منصب پیشکاری و وزارت مستقلاً به دو فرد اعطا می‌شد (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۳: ۱۹۲۸/۳)، بیشتر وزرای ایالت همزمان مقام پیشکاری ایالت را نیز دریافت می‌کردند (اعتمادالسلطنه، ۱۳۵۷: ۵۹). فیروزمیرزا در سال ۱۲۵۰ق. به پیشکاری و وزارت منوچهرخان والی فارس منصوب شد (فرهادمیرزا، ۱۳۶۹: ۵۳). امین لشکر میرزا قهرمان در سال ۱۲۸۸ق. پیشکار آذربایجان بود (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۳: ۱۹۲۳/۳). مدتی بعد در همین سال، فتحعلی صاحب‌دیوان به منصب وزارت و پیشکاری آذربایجان منصوب شد (اعتمادالسلطنه، همان، ۱۹۲۶). پاشاخان امین‌الملک در سال ۱۲۸۸ق. به منصب وزارت نائب‌السلطنه و پیشکاری دارالخلافه منصوب شد (همو، همان، ۱۹۲۳). مدتی بعد در همین سال، پیشکاری نائب‌السلطنه امیرکبیر و وزارت دارالخلافه به میرزا عیسی وزیر داده شد (همان، ۱۹۲۸). میرزا قهرمان امین لشکر در سال ۱۲۹۵ق. به وزارت و پیشکاری آذربایجان منصوب شد (همان، ۱۹۹۴). محمدزکی خان نوری نیز مدتی بعد از عزل از وزارت فارس، به وزارت کرمان و پیشکاری نواب

شاهزاده شجاع‌السلطنه درآمد (خاوری شیرازی، ۱۳۸۰: ۷۴۱/۲). محمدابراهیم وزیر نظام نیز مدتی منصب پیشکاری و وزارت خواهرزاده خود کامران میرزا نائب‌السلطنه را که از شش سالگی حاکم تهران بود، در اختیار داشت (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۳: ۴۸۴/۳-۴۸۶).

با بررسی منابع این دوره، مشخص می‌شود که در دوره قاجاریه، وزرا به ایالات و ولایات مختلف اعزام می‌شدند. از جمله وزرای ایالات و ولایات در دوره قاجاریه، می‌توان در ولایت همدان از میرزا رضا وزیر در دوره حکومت عبدالحمدمیرزا نام برد (عضدالملک، ۱۳۷۰: ۲۰۷). در ولایت خراسان نیز می‌توان از میرزا محمدتقی علی‌آبادی در دوران حکمرانی عبدالله‌میرزا در سال ۱۲۲۴ ق. در این منطقه نام برد (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۳: ۱۴۹۴/۳). در ولایت بروجرد و سیلاخور و چالوق، میرزا علی گرائیلی در سال ۱۲۲۴ ق. به وزارت محمدتقی‌میرزا منصوب شده بود (همان: ۱۴۹۴/۳). در ولایت کرمانشاهان، میرزا موسی‌خان رشتی در سال ۱۲۵۰ ق. وزارت این ولایت را برعهده داشت (همان). در ولایت قزوین، حاجی حسن‌خان قاجار در سال ۱۲۷۵ ق. به وزارت منصوب شد (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۳: ۱۸۱۱/۳). در ولایت اصفهان، وزارت محمدحسین نظام‌الملک در سال ۱۲۸۶ ق. و وزارت نظام‌السلطنه مافی در سال ۱۲۸۷ ق. بوده است (والیزاده معجزی، ۱۳۸۰: ۵۳۱). در ولایت یزد از وزارت حسینقلی‌خان مافی در سال ۱۲۹۱ ق. (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۳: ۱۹۵۴/۳)، در ایالت گیلان از وزارت حاج‌آقا بزرگ منجم‌باشی در سال ۱۲۴۶ ق. در دوره حکومت منوچهرخان معتمدالدوله (۱۲۴۶ ق.)، وزارت امان‌الله‌خان افشار (۱۲۵۵ ق.)، وزارت محمدامین‌خان نسقچی‌باشی (۱۲۵۵ ق.)، وزارت میرزا علی‌خان وزیر (۱۳۰۹ ق.) و وزارت میرزا ابراهیم‌خان معتمدالسلطنه (۱۳۱۵ ق.) می‌توان نام برد (رابینو، ۱۳۷۴: ۵۵۰-۵۵۳). در ایالت مازندران، میرزا اسدالله‌خان نوایی در سال ۱۲۵۲ ق. به وزارت نواب اردشیر میرزا منصوب شد (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۳: ۱۶۳۷/۳). همچنین در این ایالت در سال ۱۲۸۷ ق. مصطفی‌خان بهاء‌الملک وزیر ظل‌السلطان بود (والیزاده معجزی، ۱۳۸۰: ۱۲۵). و در ایالت لرستان نیز مدتی میرزا بزرگ قزوینی وزارت لرستان را برعهده داشت (والیزاده معجزی، ۱۳۸۰: ۶۵).

عوامل مؤثر بر انتخاب وزرای ایالت و ولایت

عوامل گوناگونی در انتصاب افراد به مقام وزارت در ایالت و ولایت تأثیرگذار بود. افرادی که به این منصب می‌رسیدند، عموماً از دیوانیان و مستوفیان بودند. پولاک وزرای ایالت و ولایت را از «میرزاها» یا «اهل قلم» معرفی کرده است (پولاک، ۱۳۶۸: ۳۷). بسیاری از آنان ادیب بودند و در فنون اداری و مالی مهارت داشتند. میرزا ابوالقاسم فراهانی (قائم‌مقام) وزیر معروف عباس‌میرزا، از سیاستمداران، ادبا و یکی از بزرگ‌ترین نثرنویسان دوره قاجار بود (ر.ک. به: قائم‌مقام فراهانی، [بی‌تا]). خاوری شیرازی ادیب و

نویسنده کتاب *تاریخ ذوالقرنین*، مدتی وزارت ایالت نهاوند را در اختیار داشت (دنبلی، ۱۳۸۳: ۵۲۹). میرزا محمدحسین وزیر که در سال ۱۲۲۹ق. وزیر سرکار نواب شاهزاده اعظم علینقی میرزا صاحب‌اختیار قزوین بود، از علوم و دانش گوناگون بهره فراوان داشت (افشار، ۱۳۴۹: ۸). مرتضی رضاقلی خان نوائی وزیر ایالت خراسان، شاعر و متخلص به سلطانی بود (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۳: ۱۴۹۶/۳). شیخ رحیم معروف به «مایل» از ادبا و خطاطان بزرگ دوره قاجار نیز وزارت شاهزاده الله‌قلی میرزا را در سال ۱۲۳۴ق. برعهده داشت (وفا زوارهای، ۱۳۸۵: ۳۳۱). چراغعلی خان نوائی وزیر فارس، در فنون ادبیه و عربیه و حل مشکلات فارسی سرآمد بود. وی در «شیراز بیشتر شب‌ها را با علما و فضلا مساهرت و مصاحبت می‌نمود» (حسینی فسایی، ۱۳۸۲: ۷۱۸/۱). در این بین، استثنائاتی نیز وجود داشت. برای نمونه، یوسف‌خان گرجی-سپهدار عراق -که در سال ۱۲۴۰ق. مدتی وزارت ولایت اصفهان را برعهده داشت، از صاحب‌منصبان نظامی بود که به منصب وزارت ایالت نیز رسید. پس از مرگ وی، وزارت سیف‌الدوله حاکم اصفهان، به منوچهرخان گرجی غلام پیشخدمت خاصه اعطا شد (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۳: ۱۵۶۷/۳). منوچهرخان گرجی در سال ۱۲۴۶ق. نیز در دوران حکومت یحیی میرزا، وزیر ولایت گیلان بود (رایینو، ۱۳۷۴: ۵۵۱). به نظر می‌رسد در این زمان نیز منصب وزارت ایالت و ولایت همچون دوره‌های پیشین از مناصب مربوط به «دفترخانه همایون اعلی» بوده است. هرچند در کتب و منابع دوره قاجاریه مستقیماً به این موضوع اشاره نشده، اما با بررسی مشاغل وزرا پیش از انتصاب و پس از برکناری از منصب، این نتیجه به دست می‌آید که وزرای ایالات پیش یا پس از وزارت به خدمت در دیوان اعلا مشغول بوده‌اند. برای نمونه، میرزا محمدتقی علی‌آبادی مازندرانی متخلص به «صاحب» قبل از انتصاب به وزارت، منشی خاصه دیوان اعلی بود (خاوری شیرازی، ۱۳۸۰: ۲۹۹/۱). همچنین حاجی میرزا اسماعیل اشرفی مازندرانی که در سال ۱۲۲۴ق. به وزارت شیخعلی میرزا منصوب شده بود، مدت‌ها ناظر دیوان اعلی بوده است (سپهر، همان، ۲۲۴/۱: خاوری شیرازی، همان، ۷۴۰/۲). میرزا محمدتقی علی‌آبادی که در سال ۱۲۲۴ق. به وزارت شاهزاده عبدالله میرزا حکمران خمسه درآمد، از منشیان خاص دیوان اعلی بود (سپهر، همان، ۲۲۴/۱: خاوری شیرازی، همان، ۲۹۹/۱). میرزا علیرضا مشیرالممالک که مدتی وزارت دارالخلافه را برعهده داشت، مستوفی اول دیوان اعلی بود (افضل‌الملک، [بی‌تا]: ۴۲). میرزا محمدحسین که در دوره فتحعلی‌شاه بارها وزارت ایالت و ولایت‌هایی را برعهده داشت، در چهار سال آخر عمرش جزو مستوفیان دیوان اعلی بود (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۳: ۲۰۴۳/۳). میرزا رضاقلی خان نوائی که به وزارت مملکت خراسان درآمد، پیش از این مدت‌ها صاحب دیوان انشاء بود (خاوری شیرازی، همان، ۳۰۷/۱). محمدزکی خان نوری بعد از عزل از وزارت فارس، در سلک غلام پیشخدمتان خاص درگاه درآمد (خاوری شیرازی، ۱۳۸۰: ۷۴۰/۲).

با توجه به اینکه وزرای ایالات از طبقه دیوانیان بودند، با افزایش انتصاب دیوانیان و مستوفیان به عنوان حاکم برای اداره ایالات و ولایات که از دوره محمدشاه و پس از شورش و تمرد برخی شاهزادگان آغاز شده و در دوره ناصری اوج گرفته بود، سیستم دیوانسالاری اداره ایالت دچار تغییراتی شد (مستوفی، ۱۳۸۴: ۴۳۸/۱) (جدول شماره ۲ و ۳). در واقع، این تغییر که در نظام اداره ایالت و ولایت همزمان با اصلاحات دوره ناصری و تلاش برای ایجاد دیوانسالاری جدید از سوی و رسم خرید و فروش حکومت ایالات و ولایات شدت بیشتری یافته بود، موجب شد بسیاری از دیوانیانی که پیشتر در نقش وزیر و یا مستوفی در ایالات و ولایات به کار گمارده می شدند، در این زمان توانستند به عنوان حاکم ایالات و ولایات منصوب شوند و به این ترتیب از تعداد وزرای ایالات و ولایات کاسته شد (مستوفی، همان جا؛ احتشام السلطنه، ۱۳۶۷: ۱۱۹؛ آدمیت، ۱۳۵۱: ۲۲۴؛ اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۳: ۱۲۹۷/۳-۱۲۹۸).

سیادت نیز از دوره صفویان یکی از شاخصه‌های انتصاب افراد به مناصبی چون کلانتر و وزارت بود (قاضی قمی، ۱۳۵۹: ۴۵۴/۱). در دوره قاجاریه نیز «سیادت» همچنان از شاخصه‌های مؤثر در انتصاب افراد به مقام وزارت ایالت بود. قائم‌مقام فراهانی در ذکر علل اعطای منصب وزارت ولیعهد به برادرش، به سیادت وی اشاره کرده است (قائم‌مقام فراهانی، [بی تا]: ۱۵۲). دنبلی نیز در *المآثر السلطانیه* به نقش تأثیرگذار سیادت در انتصاب میرزا بزرگ فراهانی و فرزندش میرزا محمدحسن به وزارت اشاره کرده است (دنبلی، ۱۳۸۳: ۳۲۳). این موضوع در نوشته‌های مورخان دیگری نیز مورد تأکید قرار گرفته است (سپهر، ۱۳۷۷: ۱۴۵/۱؛ اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۳: ۱۴۴۹/۳). وزارت ایالات حتی در تعدادی از خاندان‌های سادات به‌طور موروثی منتقل شده است. برای نمونه، باید از میرزا محمدعلی مشیرالملک نام برد که به قول اعتمادالسلطنه، از سادات بوده و به مقام وزارت بالاستقلال فارس رسید و بازماندگانش پس از وی این جایگاه را حفظ کردند (خاوری شیرازی، ۱۳۸۰: ۷۳۲/۲؛ اعتمادالسلطنه، ۱۳۵۷: ۴۱).

موارد متعددی از به ارث رسیدن منصب وزارت ایالت و ولایت، در نوشته‌های دوره قاجاریه موجود است (دنبلی، ۱۳۸۳: ۳۲۳؛ قائم‌مقام فراهانی، [بی تا]: ۱۵۲). حسینی فسایی درباره انتصاب میرزا ابولحسن خان فرزند میرزا محمدعلی مشیرالملک به وزارت فارس، نوشته است: «این منصب به ارث و استحقاق به وی رسید (حسینی فسایی، همان، ۷۸۴/۱). منصب وزارت در اردلان کردستان به صورت موروثی در اختیار خاندان وزیری بود. خاندان وزیری از اعقاب یک تاجر پارچه اصفهانی بودند که به دعوت خان احمدخان به کردستان اردلان رفته بودند. اوج قدرت وزیری‌ها در دوره محمدشاه بود؛ تا جایی که میرزا هدایت‌الله در فاصله عزل و نصب‌های مکرر رضاقلی خان از سوی شاهنشاه غازی، حدود هجده ماه عهده‌دار حکومت کردستان بود (مردوخ کردستانی، ۱۳۷۹: ۲۵۳).

برخی وزرای ایالت و ولایت در دوره قاجاریه، از طریق مواصلت با بزرگان و همچنین خاندان حکومتگر، در صدد تحکیم موقعیت خود بودند. این ازدواج‌ها موجب تداوم وزارت در خانواده‌های این وزرا می‌شد؛ از جمله محمدزکی‌خان نوری وزیر فارس، ابتدا از طریق وصلت با خاندان حاجی محمدابراهیم‌خان اعتمادالدوله، موقعیت خود را استحکام بخشید (خاوری شیرازی، ۱۳۸۰: ۷۳۲/۲). سپس خانواده وی با خانواده فرمانفرمای فارس مواصلت کرد. همسر شکرالله نوری برادرزاده زکی‌خان نوری دختر حسینعلی فرمانفرما بود (حسینی فسایی، ۱۳۸۲: ۷۴۱/۱؛ خاوری شیرازی، ۱۳۸۰: ۷۳۲/۲). ابوالحسن مشیرالملک نیز با خاندان حسینعلی میرزا فرمانفرما مواصلت داشت (خاوری شیرازی، همان، ۷۵۵). ابوالقاسم قائم‌مقام فراهانی نیز با دختر فتحعلی‌شاه ازدواج کرده بود (قائم‌مقام فراهانی، [بی‌تا]: ۳۷۳). میرزا احمد وزیری دختر خود را به عقد امان‌الله‌خان اردلان درآورده بود (بابانی، ۱۳۷۷: ۶۳).

وفاداری وزیر ایالت و ولایت به شاه، در مواقع حساس سلطنت نیز موجب افزایش نفوذ و اقتدار او در منطقه در دوران حکومت آن شاه می‌شد. محمدشاه پس از اثبات وفاداری و همراهی میرزا تقی‌خان آشتیانی وزیر کرمانشاه در آشوب‌های اوایل حکومت محمدشاه، «مهام سرحدات عراقین به انضمام لرستان فیلی، شوشتر، دزفول و هویزه را به پیشکاری وی محول کرد» (قائم‌مقام فراهانی، [بی‌تا]: ۲۵۰). نفوذ میرزا تقی‌خان آشتیانی وزیر در این زمان به حدی رسیده بود که در امور و انتصابات ایالات و ولایات پشتکوه و پیشکوه نیز دخالت می‌کرد (قائم‌مقام فراهانی، همان، همان‌جا). خاندان وزیری نیز به واسطه حضور افراد قدرتمندی از این خاندان در پایتخت و همچنین در نتیجه حضور و همراهی هدایت‌الله وزیری با محمدشاه در رویدادهای اوایل روی کار آمدن پادشاه، در این زمان از قدرت زیادی برخوردار شد (فخرالکتاب، ۱۳۷۵، ۱۸۱؛ سپهر، ۱۳۷۷: ۳۵۹/۲).

همان‌گونه که در دوره قاجار قدرت روزافزون و توطئه‌های برخی وزرا همچون خاندان وزیری و مشیرالملک بر ضد دیگر صاحب‌منصبان محلی و حتی حاکم ایالت مشاهده می‌شود، وزرای ایالات و ولایات نیز در معرض توطئه رقبای محلی قرار داشتند. این رقابت‌ها در مواردی موجبات برکناری و حتی مرگ وزیر ایالت و ولایت را فراهم می‌آورد. برای نمونه، آقا محمدباقر کاشانی وزیر نواب حسینعلی میرزا فرمانفرمای فارس، در اواخر سال ۱۲۳۳ ق. زمانی که برای سلام فرمانفرما وارد میدان ارگ شیراز شد، توسط یک نفر از غلامان دیوان که موجب او به قاعده نرسیده بود، به تحریک مفسدین با خنجر کشته شد (حسینی فسایی، ۱۳۸۲: ۷۱۸/۱). حسینقلی‌خان برادر فتحعلی‌شاه، در آغاز طغیانش در فارس در سال ۱۲۱۳ ق، میرزا نصرالله علی‌آبادی مازندرانی وزیرش را کور و زندانی کرد (دنبلی، ۱۳۸۳: ۹۱). میرزا نصرالله در زمان ولایتعهدی فتحعلی‌شاه و حکومت وی در فارس، از طرف آقا محمدشاه به وزارت

وی تعیین شده بود و در آن زمان نیز از سوی فتحعلی‌شاه به وزارت و پیشکاری فارس درآمده بود (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۳: ۱۴۴۶/۳). محمدتقی‌خان قزوینی وزیر ایالت فارس، به سبب توهینی که به ولی‌خان ممسنی از خوانین فارس کرده بود، توسط وی به قتل رسید (دوید، ۱۳۷۱: ۱۷۵، ۸۷۴). میرزا مهدیقلی نوایی وزیر محمولی میرزا حاکم کرمان نیز توسط حاکم کرمان به قتل رسید (خاوری شیرازی، ۱۳۸۰: ۶۸۵/۲). در ایالت فارس نیز مخالفت خاندان قوام با وزیران فارس گاهی به خلع وزیر می‌انجامید. برای نمونه، محمدعلی مشیرالملک وزیر در نتیجه اتحاد ایلخانی و قوام‌الملک، مدتی از وزارت برکنار و سپس از شیراز اخراج شد. این اتفاق هنگامی روی داد که در سال ۱۲۴۸ق. ایل قشقایی در اعتراض به دخالت‌های وزیر فارس، از این ایالت خارج شدند و به سوی کرمان کوچ کردند. ایلخان قشقایی بازگشت به فارس را منوط به برکناری وزیر کرد؛ در نهایت وزیر برکنار و تبعید شد و میرزا حسن نظام‌العلماء به جای وی منصوب گردید (حسینی فسایی، ۱۳۸۲: ۷۵۰/۱). همچنین در حکمرانی حسین میرزا جلال‌الدوله (۱۲۹۵-۱۳۰۵)، قوام‌الملک سوم به علت دشمنی با صاحب‌دیوان وزیر، با استفاده از نفوذی که در شهر داشت، شیراز و اطراف آن را ناامن کرد و به اخلال در امر حکومت پرداخت و با ایجاد تحریکات، موجب قحطی نان در شیراز شد. در نتیجه، وزیر برکنار شد (سعیدی سیرجانی، ۱۳۶۲: ۲۲۶-۲۲۸). مشیرالملک وزیر ظل‌السلطان پسر ناصرالدین‌شاه نیز توسط وی زندانی و اموالش مصادره شد. وی در زندان درگذشت (مدنی، ۱۳۸۷: ۱۲۹).

در اینجا باید متذکر شد که وزرای ایالات دوره قاجاریه نیز همچون سایر صاحب‌منصبان دوره قاجار، در این زمان صاحب‌القابی شده بودند (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۳: ۱۹۵۴/۳). یکی از معروف‌ترین این القاب، لقب «جنابی» بود (اعتمادالسلطنه، همان، ۱۹۸۴/۳، ۲۰۳۱). دادن لقب جنابی در سال ۱۲۹۵ق. برحسب اعلان دولتی، جز در حق کسی که مقام وزارت داشته باشد، موقوف و متروک گردید (همو، همان، ۱۹۹۵). البته همچنان در سال‌های بعد این لقب به افرادی غیر از وزرا نیز داده می‌شد (همو، همان، ۲۰۳۱). یکی دیگر از القاب مهمی که به تبعیت از دوره صفوی به وزرا داده می‌شد، لقب «آصف» بود (اعتمادالسلطنه، همان، ۱۹۱۴؛ افشار، ۱۳۴۹: ۱۲). از القاب دیگری که در این زمان به وزرای ایالات و ولایات اعطا شده است، می‌توان به لقب سعد‌الملک و مشیرالملک اشاره کرد (اعتمادالسلطنه، همان، ۱۹۵۴؛ خاوری شیرازی، ۱۳۸۰: ۷۴۰/۲).

وظایف و کارکرد وزرای ایالت و ولایت

وزرای ایالت در دوره قاجاریه همچون دوره‌های پیشین وظایف متعددی برعهده داشتند. به آنها دستورالعملی برای اداره ایالات و ولایات داده می‌شد (اعتمادالسلطنه، همان، ۱۶۵۱/۳). در این بخش، به مهم‌ترین وظایف و کارکرد آنها اشاره می‌شود. البته باید یادآور شد که وزرای ایالات جزو افراد کثیرالمشاغل بودند و برخی از آنان همزمان با وزارت، به مشاغل دیگری نیز مشغول بودند؛ چنان که در حقایق‌الاکبار آمده است در سال ۱۲۲۶ق. امیرزاده فریدون میرزای فرمانفرما به فرمانفرمایی خراسان و وزارت او به میرزا فضل‌الله مفوض گردید. به علاوه «خدمت متولی‌باشی‌گری روضه رضویه علیه الصلوة التحیة به وی مفوض رفت» (خورموجی، ۱۳۴۴: ۱۳۷/۲). در زیر به مواردی از وظایف و کارکرد وزرای ایالات و ولایات اشاره شده است:

۱. تعیین مقدار مالیات، نظارت بر امور مالیاتی، وصول مالیات از مسئولان و محاسبه دفترهای دیوانی برعهده وزیر ایالت بود (روزنامه وقایع اتفاقیه، پنج‌شنبه ۲۸ محرم ۱۲۷۶: شماره ۲۴۵، ص ۲؛ حسینی فسایی، ۱۳۸۲: ۷۰/۱). نظارت و بررسی عملکرد ضابطان مالیاتی، کلانتران و کدخدایان و تنبیه، برخورد و یا عزل آنان از مقام در صورت تخلف، از دیگر وظایف وزیر ایالت این دوره بوده است (حسینی فسایی، ۱۳۸۲: ۷۰/۱). بیت در سفرنامه خود به تسلط و مهارت بالای وزرای ایالت و ولایت در امور مالی اشاره کرده است (بیت، ۱۳۶۵: ۴۵). نحوه اداره و نظارت وزرا بر امور مالی ایالت و ولایت از اهمیت زیادی برخوردار بود. درواقع، سوء مدیریت وزرا می‌توانست نتایج زیان‌باری در ایالت‌ها و ولایت‌ها داشته باشد (بروگش، ۱۳۷۴: ۷۴). برای نمونه، درحالی‌که در ایالت آذربایجان نسبتاً نظم مالیاتی حکمفرما بود، بالا بودن مالیات در فارس موجب فرار و مهاجرت مردم از ایالت می‌شد (افشار، همان، ۱۲؛ موریه، ۱۳۸۶: ۱۲۹/۲). گاهی نیز وزیر به دلیل کسر مالیاتی و عدم پرداخت آن، مورد مؤاخذه و تنبیه حکومت مرکزی قرار می‌گرفت و شخصاً مجبور به پرداخت جریمه می‌شد (موریه، همان، ۱۲۹/۲). حکومت مرکزی در مواردی نیز فردی را به غیر از وزیر برای امور مالی با عنوانی چون مستوفی مالی یا وزارت «جزئیات و معاملات» به ایالات می‌فرستاد (سپهر، ۱۳۷۷: ۲۴/۳؛ اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۳: ۱۶۱۲/۳).

۲. وظیفه نگهداری از خالصجات دولتی و اداره مستغلات دولتی برعهده وزیر ایالت و ولایت بود. اداره خالصجات تهران که بزرگ‌ترین بخش املاک دولتی بود، برعهده وزیر تهران بود. هنگامی که صدیق‌الدوله وزیر تهران، در سال ۱۲۹۸ ق. برای انجام یک مأموریت دولتی به ایالت آذربایجان رهسپار شده بود، اداره خالصجات به میرزا محمدباقر پسر صدیق‌الدوله موکول شد و دادوستد

مالیاتی و اداره سایر مستغلات طهران و بلوکات متعلقه آن، به ابراهیم‌خان از مجربین دربخانه نایب‌السلطنه اعطا شد (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۳: ۲۰۲۰/۳). نحوه مدیریت وزرا در زمینه زمین‌ها و املاک و مستغلات منطقه نیز در آبادانی یا خرابی ایالات و ولایات تأثیر زیادی داشت. برای نمونه، وزرای ایالت کردستان به همراه حکام آن، تمام املاک آن منطقه را در اختیار گرفته بودند. در نهایت، با این فشارهای اقتصادی، اغلب آبادی‌های کردستان خالی‌السلک شد. این روند تا زمان ناصرالدین‌شاه ادامه یافت (فخرالکتاب، ۱۳۷۵: ۳۲۳-۳۲۴). در عوض، کارآمدی و توانایی وزرای آذربایجان موجب شده بود مشکلات اقتصادی کمتری در این منطقه نسبت به سایر ایالات بروز کند (افضل‌الملک، ۱۳۶۱: ۷۶).

۳. انجام مراسمات رسمی و پذیرایی از مأموران و ایلچیان داخلی و خارجی و همچنین نقل و انتقال و هزینه سفرهای ایلچیان برعهده وزیر ایالت بود (خاوری شیرازی، ۱۳۸۰: ۳۳۳/۱؛ افشار، همان، ۱۲). در این باره در فقره هشتم دستورالعمل حکام سال ۱۳۰۵ ق. آمده است: «در ورود حاکم، مأمورین دول متحابه که دیدن می‌نمایند هرگاه حاکم شاهزاده باشد وزیر خود را به بازدید خواهد فرستاد همچنین در اعیاد رسمی» (آدمیت، ۱۳۵۱: ۴۷۰). میرزا محمدحسین وزیر سرکار نواب شاهزاده اعظم علینقی میرزا در قزوین به پیشواز خسرومیرزا رفت (افشار، همان، ۸). در سفر خسرومیرزا به روسیه مبلغ یکصد هزار تومن زر نقد برای مخارج سفارت را میرزا نبی‌خان قزوینی وزیر نواب علینقی میرزا حاکم قزوین به دارالسلطنه تبریز برد (خاوری شیرازی، ۱۳۸۰: ۷۱۴/۲). همچنین در اثنای سفر خسرومیرزا در ایالت آذربایجان، میرزا ابوالقاسم فراهانی وزیر و میرزا موسی‌خان برادر او و ابراهیم‌خان بیات و جمعی از میرزایان و اعظم به دیدن صاحب ایلچی آمدند و به محبت و تعارف رسمی مشغول شدند (افشار، همان، ۱۲). همچنین هنگام ورود گریبایدوف به تهران، میرزا محمدعلی‌خان کاشانی وزیر نواب ظل‌السلطان، به اتفاق چند تن از مقامات به استقبالش رفتند (خاوری شیرازی، ۱۳۸۰: ۷۰۶/۲). محمدعلی‌خان وزیر نواب شاهزاده علی‌خان نیز به استقبال سفیر انگلیس رفته بود (همو، همان، ۷۱۴).

۴. انجام خدمات عمرانی و همچنین عام‌المنفعه در ایالات و ولایات، گاهی زیر نظر وزیر انجام می‌شد (حسینی فسایی، ۱۳۸۲: ۷۶۵/۱؛ ۶۹۲؛ روزنامه وقایع اتفاقیه، پنجشنبه ۱۹ صفر ۱۲۷۲: شماره ۳۴۹، ص ۵). میرزا محمدتقی وزیر سرکار شاهزاده اعظم عبدالله میرزا صاحب‌اختیار خمسه، در سال ۱۲۴۴ ق. عمارت شاهی آن منطقه را تعمیر کرد (افشار، همان، ۸). در زمان ناصرالدین‌شاه به دنبال تغییراتی که در شهر تهران ایجاد شد، این شهر به دارالخلافه ناصری نامبردار شد. در منتظم

ناصری در این مورد آمده است: «چون دارالخلافه بین ازدیاد و گنجایش جمعیت حالیه را ندارد. صواب نمای ملوک اقتضا فرمود که وسعت مکانی برای اهالی حاصل آید لهذا مقرر فرمود که شهر تهران را از سمت دروازه شمیران یکهزار و هشتصد و ذرع و از سه جانب از هر طرف هزار ذرع وسعت دهند و کفالت این امر را برعهده جناب مستوفی‌الممالک و میرزا عیسی وزیر دارالخلافه موکول کردند» (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۳: ۱۸۹۸/۳).

۵. تلاش برای حفظ امنیت عمومی از وظایف وزیر بود (روزنامه وقایع اتفاقیه، پنج‌شنبه ۲ صفر ۱۲۷۳: شماره ۲۹۶، ص ۱). در انجام این امر، کلاتر مهم‌ترین معین و یاور وزیر به شمار می‌آمد. وزیر تهران اختیار تعیین کلاتر و دیگر مناصب شهری را برعهده داشت (بروگش، ۱۳۶۷: ۱۷۸/۱). با توجه به اینکه وزرا برای اداره شهرها، کخدایان و داروغگان و میران شب را در اختیار داشتند، معمول چنان بود که کلاتر، کخدایان محلات و داروغه بازار و میر شب را انتخاب می‌کردند و به وزیر پیشنهاد می‌دادند. وزیر هم معمولاً بر انتخاب آنها صحه می‌گذاشت. برای نمونه، وزیر تهران همه امور شهری را چه از لحاظ نظامی و انتظامی (حفظ نظم و امنیت) و چه از بُعد تمیزی و پاکیزگی و مانند آن برعهده داشت. وی به صورت ناظر و واقف بر کارها که رسیدگی به آنها برعهده زیردستان وزیر بود، عمل می‌کرد (شهیدی مازندرانی، ۱۳۸۳: ۱۷۶؛ کیان‌فر، ۱۳۸۹: ۶۵). وزرای بعضی ایالات و ولایات مانند کردستان در این زمان زندان خانگی داشتند (فخرالکتاب، ۱۳۷۵: ۳۲۳-۳۲۴). دعای مهم و قتل نفس در شهرها، توسط کلاتر به اطلاع وزیر یا حاکم رسانده می‌شد. به این ترتیب، وزیر مسئول رسیدگی به امور مهم جزایی و مدنی نیز بود. حتی گاهی در شرایط خاص و مهم اجرای وصایای اهالی برعهده او گذاشته می‌شد. وزرای ایالات دادرسی عمومی و شنیدن شکایات دادخواهان و فیصله دادن امور آنها را در آن زمان برعهده داشتند (روزنامه وقایع اتفاقیه، پنج‌شنبه ۲۸ محرم ۱۲۷۶: شماره ۲۴۵، ص ۲؛ کیان‌فر، ۱۳۸۹: ۶۵؛ فوریه، ۱۳۸۵: ۲۹۰؛ فلور، ۱۳۶۶: ۱۷/۱).

۶. وزرای ایالت و ولایت فعالیت‌های مربوط به جنگ و سپاهی‌گری را نیز برعهده داشتند. میرزا محمدجعفر حمزه کلابی مازندرانی وزیر مازندران، در سال ۱۲۴۳ق. برحسب امر صاحبقران برای سرکوب شورش محمدقاسم دامغانی به کرمان اعزام شد؛ هرچند که وی در این نبرد موفق نشد (خاوری شیرازی، ۱۳۸۰: ۶۸۱/۲). همچنین میرزا رضا صدیق‌الدوله وزیر دارالخلافه به همراهی امیر نظام در سال ۱۲۹۸ق. مأمور آذربایجان شد. به همراه وی دوازده عراده توپ که ده عراده از آن از توپ‌های جدید اختراعی بود، فرستاده شد (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۳: ۲۰۲۱/۳؛ خاوری شیرازی،

۱۳۸۰: ۳۱۵/۱). ابوطالب وزیر شاهزاده احتشام‌الدوله، در جنگ با انگلیسی‌ها (۱۲۷۳ق) در خرمشهر حضور داشت و آذوقه و علوفه لشکر را نیز به همراه داشت (سپهر، همان، ۲۹۸/۴). درگیری‌های هرات در دوره محمدشاه نیز حاجی آقاخان وزیر شاهزاده حمزه‌میرزا، حضور داشت (نوری، ۱۳۸۶: ۳۳۰/۱). چراغعلی‌خان نوایی وزیر نواب حسینعلی‌میرزا در فارس، وظیفه تهیه توپ‌های فرمایشی را برعهده داشت (حسینی فسایی، همان، ۶۸۸/۱). میرزا تقی آشتیانی (قوام‌الدوله) که وزارت و پیشکاری خراسان در زمان نواب حشمت‌الدوله را برعهده داشت و از فرماندهان جنگ با ترکمانان در مرو بود، پس از شکست مرو (۱۲۷۶ق) به شدت مورد مؤاخذه و تنبیه قرار گرفت (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۳: ۱۸۲۶/۳؛ شهیدی مازندرانی، همان، ۳۳۰).

۷. وزرای ایالت و ولایت در عزل و نصب حکام شهرهای ایالت و ولایت تحت نظرشان نقش داشتند (حسینی فسایی، همان، ۷۴۰/۱؛ قائم‌مقام فراهانی، همان، ۱۱۶). بیت در سفرنامه خود به خراسان، به هدایا و پیشکش‌هایی که از سوی صاحب‌منصبان برای گرفتن حکومت شهرهای خراسان، به والی و وزیر خراسان داده می‌شد، اشاره کرده است (بیت، ۱۳۶۵: ۵۸). این انتصابات با همکاری حکام با وزرا انجام می‌شد. البته گاهی اختلافاتی در این زمینه بین این دو پیش می‌آمد. برای نمونه، اختلافاتی میان رکن‌الدوله حاکم فارس و مستشارالملک وزیر ایالت، بر سر انتصاب حکام شهرهای این ایالت روی داد. والی قصد داشت حکومت را به افرادی که پیشکش بیشتری می‌دادند، واگذار کند، اما وزیر به دنبال افراد صحیح‌العمل بود. در نهایت، مستشارالملک وزیر از منصب خود استعفا داد. تلاش حکومت مرکزی برای متقاعد کردن وی برای بازگشت به وزارت این ایالت، نتیجه نداد (مستوفی، ۱۳۸۴: ۵۳۲/۱).

۸. وزیر ایالت و ولایت وظیفه مدیریت بحران‌های منطقه از جمله قحطی را برعهده داشت. ناتوانی وزیر در کنترل قحطی، گاهی در این زمان موجب برکناری او نیز می‌شد (سعیدی سیرجانی، ۱۳۶۲: ۲۲۶-۲۲۸). همچنین در مواردی دیگر، مدیریت قوی وزیر در قحطی موجب خاموش شدن اعتراضات مردمی آن منطقه می‌شد. امین‌الدوله وزیر و پیشکار آذربایجان، هنگام بروز قحطی در آذربایجان به خوبی توانست اوضاع آن منطقه را کنترل کند (افضل‌الملک، ۱۳۶۱: ۷۶).

نتیجه‌گیری

وزرای ایالت و ولایت در دوره قاجاریه عموماً از طبقه دیوانیان و مستوفیان بودند. آنان در اداره ایالات و ولایات در این دوره نقش مهم و تعیین‌کننده‌ای داشتند. اداره تمامی امور سیاسی، نظامی، اداری و مالی ایالات و ولایات، تحت نظارت وزرای ایالت و ولایت انجام می‌شد. میزان کارآمدی وزرا در دوره قاجاریه

با توجه به سیاست انتصاب شاهزاده‌ها به عنوان حاکم در ایالات و ولایات کشور، اهمیت بیشتری یافت. وزیر ایالت و ولایت در صورت کم‌سن بودن، بی‌تجربگی و یا ناتوانی حاکم، تمامی امور منطقه را حل و فصل می‌کرد، اما در صورت کارآمدی حاکم، وزرا ضمن رسیدگی به امور اداری و مالی ایالت و ولایت، به عنوان حلقهٔ رابط حکومت مرکزی با ایالت یا ولایت و نمایندهٔ آنان، تمامی رویدادهای ایالات را برای حکومت مرکزی گزارش می‌کردند. از سوی دیگر، وزرای ایالات و ولایات به دلیل کم‌تر پاسخ‌گو بودن شاهزادگان حاکم، در صورت روی دادن هر اتفاق ناگواری در ایالات و ولایات، از سوی حکومت مرکزی مورد مؤاخذه و تنبیه قرار می‌گرفتند. با توجه به حساسیت‌های مربوط به این منصب و جنگ قدرت در ایالات و ولایات، تعداد زیادی از وزرای ایالات در دوره قاجاریه قربانی توطئهٔ دیگر صاحب‌منصبان محلی، اعم از حاکم ایالت، خوانین و کلانتر شدند و برخی در این کشاکش‌ها به قتل رسیدند.

وزرای ایالات تهران، آذربایجان و فارس از موقعیت بالاتر و نفوذ سیاسی بیشتری نسبت به وزرای سایر ایالات و ولایات در کشور برخوردار بودند. وزرای این مناطق معمولاً از میان بزرگ‌ترین دولتمردان کشوری انتخاب می‌شدند و نقش مهمی در تحولات سیاسی کشور در دورهٔ قاجاریه برعهده داشته‌اند. بسیاری از آنان پیش یا پس از انتصاب به وزارت در این ایالات، مناصب بالای حکومتی داشتند. برخی از مناصب نظیر پیشکار و قائم‌مقامی، در این دوره با منصب وزارت ایالت و ولایت ارتباط نزدیکی داشتند. تعدادی از وزرا همزمان با وزارت، منصب پیشکاری ایالات و ولایات را نیز در اختیار داشتند و تعدادی از وزرای ایالت آذربایجان در دوره قاجاریه همچنین به منصب قائم‌مقامی رسیدند.

وظایف و کارکرد وزرای ایالات و ولایات در دوره قاجاریه بسیار گسترده بود. آنان باید به تمامی امور مالی، اداری و نظامی مناطق تحت ادارهٔ خود رسیدگی می‌کردند. وظایف و عملکرد وزرای ایالات در دورهٔ قاجاریه، به وظایف و کارکرد وزرای ایالات در حکومت‌های ایرانی از دوره صفوی به بعد شباهت‌هایی داشت. از جمله وظایف مهم وزرای ایالات در این دوره، ادارهٔ املاک خالصه، نظارت بر امور مالی ایالات و دریافت مالیات آن، تنظیم و رسیدگی تدارکات برای جنگ‌ها، حضور در جنگ‌ها و استقبال از مأموران داخلی و خارجی بوده است.

پیوست

جدول شماره ۱: وزرای ایالات در دوره فتحعلی شاه

سال وزارت	ایالت	نام وزیر
۱۲۱۳ق	فارس (وزیر حسینعلی میرزا فرمانفرما) (سپهر، ۱۳۷۷: ۱۰۶/۱)	چراغعلی خان نوایی
۱۲۱۳ق	وزیر محمدعلی دولتشاه (سپهر، همان، ۲۸۰/۱)	میرزا محمد لواسانی
۱۲۱۳ق ۱۲۳۹ق	وزیر محمدقلی میرزا ملک‌آرا ایالت مازندران (همو، همان، ۱۰۶/۱، ۲۶۵)	میرزا نصرالله، میرزا حمزه کلایی مازندرانی، مهدیقلی خان دولوی قاجار
۱۲۱۷ق	وزیر محمدولی میرزا در ایالت یزد (همو، همان، ۴۰۶/۱)	عبدالرضاخان یزدی
	وزیر علیشقی میرزا رکن‌الدوله در ولایت قزوین (همو، همان ۱۵۷، ۳۵۰)	میرزا ابوالقاسم مستوفی
۱۲۱۳ق	فارس (وزیر حسینعلی میرزا فرمانفرما) (همو، همان، ۱۰۶/۱)	محمدزکی خان نوری
۱۲۳۴ق	عبدالله‌میرزا ولایت خمسه (خاوری شیرازی، ۱۳۸۰: ۲۹/۱)	میرزا محمدتقی علی‌آبادی مازندرانی متخلص به صاحب
۱۳۴۳ق.	مازندران (خاوری شیرازی، همان: ۶۸۱/۲).	میرزا محمد جعفر حمزه کلایی مازندرانی
۱۲۴۳ق	وزیر محمدولی میرزا در یزد (همو، همان: ۶۸۱/۲)	عبدالرضاخان یزدی
۱۲۳۴ق	نواب حسام‌السلطنه محمدتقی میرزا در حکمرانی ولایات بروجرد، سیلاخور و چاپلق (همو، همان: ۲۹۹/۱)	میرزا علی گرایلی
۱۲۴۱ق	نواب همایون میرزا برادرش به حکومت نهاوند (دنبلی، ۱۳۸۳: ۵۳۹)	خاوری
۱۲۴۵ق	وزیر نواب ظل‌السلطان حکمران دارالخلافه (خاوری، همان، ۷۵۲/۲)	میرزا محمدعلی خان کاشانی وزیر نواب ظل‌السلطان
۱۲۴۸ق	ایالت فارس	میرزا ابوالحسن خان شیرازی (انتصاب سال ۱۲۴۸ق)
۱۲۴۴ق	شاهزاده احمدعلی میرزا در ولایت خراسان	موسی خان نائب رشتی

جدول شماره ۲: وزارت ایالت در دوره محمدشاه

۱۲۵۰ق	طهماسب میرزا مؤیدالدوله کاشان (سپهر، ۱۳۷۷: ۶۳۶/۲)	میرزا ابوالحسن وکیل الرعایای کاشان
۱۲۵۲ق	ایالت فارس (حسینی فسایی، ۱۳۸۲: ۷۱۴/۱: ۷۱۸)	میرزا تقی قوام الدوله
۱۲۵۲ق	ایالت فارس (حسینی فسایی، همان، ۷۱۴/۱: ۷۱۸)	میرزا جعفر سوادکوهی
۱۲۵۲ق	وزیر اردشیر میرزا (مازندران) (سپهر، همان، ۶۶۴/۲)	میرزا اسدالله خان نوایی
۱۲۵۵ق	وزیر سیف‌الله میرزا، سمنان (همو، همان، ۷۰۸/۲)	شریف‌خان قزوینی
۱۲۵۱ق	وزیر بهمن میرزا، ملایر، تویسرکان (همو، همان، ۶۳۲/۲)	حاجی علی اصغر
۱۲۵۵ق	یحیی میرزا در گیلان (همو، همان، ۷۰۸/۲)	امان‌الله خان افشار
۱۲۵۶ق	فرهاد میرزا، ایالت فارس (همو، همان، ۷۵۰/۲)	میرزا فضل‌الله نصیرالملک مستوفی علی‌آبادی
۱۲۵۶ق	یحیی میرزا در گیلان (همان، ۷۰۸/۲)	محمدامین خان نسقچی باشی

جدول شماره ۳: وزرای ایالات دوره ناصرالدین شاه

۱۲۶۴ق	وزیر اسکندر میرزا در قزوین (بامداد، ۱۳۷۱: ۱۶۴/۴)	میرزا موسی تفرشی (وزارت و پیشکاری)
۱۲۸۷ق	عزیزخان سردار کل در ایالت آذربایجان (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۳: ۱۹۱۴/۳)	حاجی محمدقلی خان آصف‌الدوله وزیر فارس
۱۲۸۸ق	نائب‌السلطنه در دارالخلافه (همو، همان، ۱۹۲۳/۳)	پاشاخان امین‌الملک
۱۲۹۵ق	آذربایجان (همو، همان، ۱۹۹۴/۳)	جناب میرزا قهرمان امین‌لشکر به وزارت و پیشکاری
۱۲۹۷ق	وزارت دارالخلافه (همو، همان، ۲۰۰۹/۳)	صدیق‌الدوله
۱۲۹۹ق	وزیر دارالخلافه (همو، همان، ۲۰۳۱/۳)	محمدابراهیم‌خان
۱۲۸۷ق	یزد، امیرزاده ابوالفتح میرزا (همان، ۱۹۱۳/۳)	وزارت میرزا محمدحسین مستوفی
۱۲۹۱ق	وزیر یزد (همان، ۱۹۵۴/۳)	حسینقلی خان مافی

References

- Ādamiyat, Fereydu. 1351 š. *Andiše-ye Taraqi va Hokomat-e Qānun asr-e sepasālār*, Tehrān: *ḡarazmī*. [In Persian]
- Ārnovā, K.z, Ašrafīān M R. 1356 š. *Dolat-e Nāder shahe Afšār*, translated by Ahmad Amin, Tehrān: *šabgīr*. [In Persian]
- Afšār, Mirzā Mostafā .1349 š. *Safarnāmeḡ-ye ḡosrow Mīrza be Petersburg* (*ḡosrow Mirzā's travels to St. Petersburg*) (ed.) M. Gulbun. , Tehrān: *Ketāb ḡāneh-ye Mostafavi* [In Persian]
- Afzal ul-Molk, Gholam Hosein .1361 š. *Afzal al-Tavārīḡ*, with the efforts of Mansoreh Eteha dieh, Sirus Sadonian, Tehrān: *Tāriḡ-e Irān*. [In Persian]
- Afzal-ul-Molk, Gholām Hosein. *Bī-Tā. Safar-e ḡorāsān and Kerman*, by the efforts of Qodrat ul-lah Roshani, Tehrān: *TOS*. [In Persian]
- Ardalān, Mastoreh .1332 š. *Tāriḡ-al-Akrād*, edited by Nāser Āzādpour, Kermānshah: *Chāpk āney-e Bahrāmi*. [In Persian]
- Azd al-Doulah, Ahmad Mīrzā .1376 š. *Tariḡe Azodi*, by the effort of Abd ul-Hosein Navā ei, Tehrān: *Scientific*. [In Persian]
- Azd al-Molk, Ali Rezā .1370 š. *Safar-Nāmeḡ-ye Azd al-Molk Be Atabāt*, edited by Hosein Morselvand, Tehrān: *Cultural Studies*. [In Persian]
- Babānī, Abdolḡāder .1377 š. *Seir Al-Akrād*, translated by Mohamad Rezā Tavakoli, Tehrān: *Golbarg*. [In Persian]
- Bāmdād, Mehdī .1371. *Sharhe Rejale Irān*, Tehrān: *Zovār* [In Persian]
- Bern, Rehr .1357 š. *States System in Safavi Erā*, edited by Keikavus Jahandari, Tehrān: the center of translation and publication of the book. [In Persian]
- Brugsch, Heinrich .1367 š. *Safar be Darbār-e Sultane Saheb Qeran*, translated by Hosein Kurdbacheh, Tehrān: *Information*. [In Persian]
- Brugsch, Heinrich .1374 š. *Be Soye ḡorshid (To the Sun)* translated by majīd Jalilvand M, Tehrān: *Center*. [In Persian]
- Baghdādi, Bahā al-Din Mohamad. 1315 š. *Al-Tavassol ela Tarssol*, Tehrān: *Sahami*. [In Persian]
- Bendāri, Fath Ibn Ali .1356 š. *Tāriḡ-e selseley-e saljuk*, translated by Mohamad Hosein Jalili Kermanshahi, Tehrān: *Farhang Foundation*. [In Persian]
- Beit, Charles Edvārd .1365 š. *ḡorāsān and Sistān*, translated by qodrat al-lah Roshani, Tehrān: *Yazdān*. [In Persian]
- Chārdin, Jean .1374 š. *Travel Book*, translated by Eqbāl Yaghmäie, Tehrān: *Tos* [In Persian]
- Droville, Gaspār .1370 š. *Safar Dar Irān*, translated by Etemād Moghadam, Tehrān: *Shabaviz*.

[In Persian]

Donbali, Abdol Razāq .1383 š. Maser Al-Sultanieh, effort by Firoz Mansouri, Tehrān: Etelaāt. [In Persian]

Dinvari, Ahmad .1371š. Aq̄bar al-Tawal, translated by Mahmod Mahdavi Damghani, Tehrān: Nei. [In Persian]

Dobod, Baron .1371 š. Safarnāme-ye Lorestān Va kuzestān, translated by Mohamad Hosein Āriā, Tehrān: scientific and cultural. [In Persian]

Du kutzebue, Moris .1365 š. Safar Be Irān (Journey to Iran): The Era of Fath Ali Shāh Qājār, transliterated by Mahmood Hedāyati, Tehrān: Javidān. [In Persian]

-Ehtešām ul-Saltaneh. 1367š. Kāterate Ehtsham ul-Saltaneh, Mohamad Mahdi Mousavi, Tehrān: Zovar. [In Persian]

Etezād ul-saltaneh, Ali Qoli Mirza .1370š. Exir al-Tavārīk , kiānfār J, Tehrān: Weisman. [In Persian]

Etemād ul-Sultaneh, Mohamad Hasan .1363š. Tariqe Montazeme Nāseri, vol. 3, edited by Ismail Rizvani, Tehrān: Dunyaye Ketab. [In Persian]

Etemād ul-Saltaneh, Mohamad Hasan .1357 š. Sadr al-Tavārīk, Moshiri M, Tehrān: Rozbehan. [In Persian]

Fakhr ul-Kottāb, šokr ul-lah (1375 š) Tohfeye Naseri dar Tārīk va Goghrafia-ye Kurdistan, by efforts of Tayibi H, Tehrān: Amir Kabir. [In Persian]

Flore, Willem .1366 š. Essays on Social History, Volume 1, Abolqāsem Serri, Tehrān: Tos

Fourier, Joanne .1385 š. Three years in the court of Iran, translated by Abbās Eqbal Āshtiani, Tehrān: Našre elm. [In Persian]

Hosseini Fasāei, Hosein .1382 š. Fārs nāme-ye Naseri, Mansour Rastegar Fasāei, Tehrān: Amir Kabir. [In Persian]

Jahāngir Mirzā .1384 š. Tārīk e No, edited by Abbās Eqbāl Aštiani, Tehrān: Elm. [In Persian]

Qāvari širāzi, Fazl ul-lah .1380 š. Tarikhe of Zol-Qarnain, edited by Naser Afšarfārfar, Tehrān: Library and Museum of Majlis Document Center. [In Persian]

Qormoji, Mohammad Jafar .1344 š. Haqayeqe Akhbare Naseri, Qajariyah History, by the effort of Hosein Kadive Jam, Tehrān: Zovar. [In Persian]

Qormoji, Mohammad Jafar .1380 š. Nozhat al-Akhbar. Seiyed Ali Āldavod, Tehrān: Islamic Council Library and Museum and Document Center and Publishing of Parliament. [In Persian]

Kaempfer, Engelbert .1363 š. Kaempfer's travelogue, translated by Keikavus Jahandari, Tehrān: kwarazmi. [In Persian]

Klavsner, Cārlā.1383. Bureaucracy in the Seljuk era (Ministry in the Seljuk era). Translated by

- yaqub Āžand, Tehrān: Amirkabir. (In Persian)
- Kianfar, Jamšid, 1389 š, Tehrān's traditional structure," The journal of people's culture, 9 (35-36), pp: 51-85
- Lambton, Ānn. K. S. 1363 š. an Attitude towards the Islamic Community, Translated by Yaqub Āžand, Tehrān: Amir Kabir. [In Persian]
- Mostofi, Abdollah. 1375 š. Šarh-e Zendegani Man yā Tārikh Ejtemāi va Edāri Doreh-ye Ghajariyeh (My Biography or Social and Administrative History of the Qājar Era), Tehrān: Zowwar. [In Persian]
- Marvi, Mohammad Kāzem .1364 š. Ālam Ārāye Nāderi, edited by Mohammad Amin Riāhi, Tehrān: Zovar. [In Persian]
- Marduḡ Kurdestāni, šeiḡ Mohamad .1379 š. Tārikhe Marduḡ, Tehrān: Nārmak. [In Persian]
- Madani, Seyed Jalā u-din .1387 š. Contemporary Political History of Irān, Qom: Jameye Modaresin Qom. [In Persian]
- Mirzā Samiā .1378 š. Tazkaret ul-Muluk; The administrative organization of the Safavid government, with introduction by Dabir Syāghi, Notes of Minorsky, Tehrān: Amir Kabir. [In Persian]
- Mosadeq, Mohammad (1389) Osol va Qavanin-e Mali Dar Mamaleke Karej va Iran, Tehran, Farzan-e Ruz [In Persian]
- Mostofi, Mohamad Mohsen .1384. Zubdat al-Tavāriḡ, Tehrān: Bonyad-e Moqofat-e Mahmoud Afšār. [In Persian]
- Monshi, E .1314 š. Tāriḡ-e Ālam Āray-e Abbāsi, Vol. 1, Tehrān: Āghā Syed Morteżā Press. [In Persian]
- Morier, James .1386 š. James Morier's travel book, Vol 2, Abolqāsem Serri , Tehrān: Tos. [In Persian]
- Motamed al-Doleh, Farhad Mirza .1990. Monsheāt-e Farhad Mirza Motad ul-Doleh; Edited by Majed Tabatabaie, Tehrān: Scientific Publications. [In Persian]
- Nāder Mirzā Qājār .1373 š. Tariḡ va joghrafia-ye Dār ul-saltane-ye Tabriz, edited by Gholamreza Majid Tabatabaiei, Tabriz: Sotoudeh. [In Persian]
- Nāeini, Mohammad Jafar. 1353 š. Jame-e Jafari, by the effort of Iraj afšār, Tehran: Anjoman-e Āsar-e Melli. [In Persian]
- Nasavi, šaheb al-Din .1365 š. Sīrat-e solṡān Jalāl-al-Din Menkoberni, edited by Mojtabā Minavi, Tehrān: Duniya-ye Ketab. [In Persian]
- Nasiri, Mohamad Ebrāhim .1363 š. Dastor-e šahriaran (years 1105-1110 A.H.), Tehrān: Bonyad-e Moqofat-e Mahmoud Afšār. [In Persian]
- Nasiri, Mirzā Alinaqi. 1372 š. Alqāb va mavājeḡ doreh-ye salātine safavi, edited by Yosef

- Rahim Lo, Mashhad: Daneshgah Ferdosi [In Persian]
- Nezām ul-Sultaneh Māfi, Hosein Qoli .1362 š. Hossein Qoli k̄ān Māfi's memoirs and documents, Vol.1, Tehrān: History of Iran. [In Persian]
- Newspaper: Vaqāye Etefāqiye: No 245, 296, and 349.
- Nouri, M. T (1386 š) Ašraf al-Tavārīk, Tehrān: Mirāse Maktob. [In Persian]
- Perry, John R. 1383 š. Karim k̄ān-e Zand: A History of Iran, 1747-1779. Translated by Ali Mohammad Sāki AM, Tehrān: Asoneh. [In Persian]
- Polak, Jacob Edward .1368 š. Iran and Iranians: Iran, Territory, and its People, Translated by Keikavus Jahāndāri, Tehrān: k̄arazmi. [In Persian]
- Qāzi Qomi, Ahmad .1359 š. k̄olāse Al-Tavārīk , Volume 1, edited by Ehsan Ešraghi, Tehrān: University of Tehrān. [In Persian]
- Qāem Maqām Farāhani, Abolqāsem .Bi.tā. Monšāt, compiled by Farhād Mirza, Tehran: Elmi Islami.
- Qāem Maqāmi, Jahāngir, 1340 š, Qaim Maqām's Private letters, The Journal of Yaghma, 14 (160): pp. 376-372
- Qadimi qeidari Abas, Hashemillar Mohadase .1400 š. Piškar in the Administrative Structure of Azerbaijān during the Qajar era," The Journal of History of Iran, 14 (1), pp: 125-142
- Rabino, Yasant Loui (1374 š) Dar al-Marz-e Velāyate Iran, translated by Jafar Khomami zadeh, Rasht: Tāati
- Rostam al-Hokma, Mohamad Hašem .1352 š. Rostam al-Tavārīk, edited by Mitrā Mehr ā Badi, Tehrān: World of Books. [In Persian]
- Rahmati, Mohsen, Mozafari, Parastu. 1396. "The position and function of the Waziri family in First round of the history Kurdistan in the Qajar period "in the Journāl of Pajoheš hā-ye oleum-e Tariḳi, 9(2): pp: 31-50
- Sanson, Martin .1346 š. Sanson's travel book, translated by Taghi Tafazoli: Tehrān: Bi-Na. [In Persian]
- Sāzmāne asnād va ketāb k̄āne-ye melli (Sākma): 295/1656; 296/12894
- Sepehr, Lesān al-Mulk .1377 š. Qājar Chronicles, Jamshid Kiānfār, Tehrān: Asātir. [In Persian]
- Saidi Sirjāni, Ali Akbar .1362 š.Vaqāy-e Etefaqie-ye, collection of secret reports of English writers 1322-1299, Tehrān: Novin. [In Persian]
- Savory, Roger.1375 š. A Look at the State Administrative System in the Early Safavid Rule, Translated by Mohammad Ali Ranjbar, 9/19, pp.223-246 [In Persian]
- Šahshahāni, Soheilā .1366 š. Chahār false Āftāb, Tehrān: Tos [In Persian]
- Šahidi Māzandarāni, Hosein (1383 š) Sargozašt-e Tehrān, Tehrān: Rahe Māna. [In Persian]
- Tabari, Mohammad Bin Jarir (1387 A.H) Tārīḳ-e Tabari, Volumes 2 and 5, the research of

Mohammad Abolfazl Ebrāhim, Beirut: Dār al-Trath. [In Persian]

Vālizadeh Mojezi, Mohammad Rezā (1380 š) History of Lorestān: Qājar erā, Tehrān: Horufiyeh. [In Persian]

Vaziri Kermani, Ahmad Ali k̄ān (1353 š) Goghrafiyā-ye Kermān, by Ebrahim Bāstāni Pārisi, Tehrān: Ibn Sinā [In Persian]

Vafā Zavāreh-I, Mohamad Hosein (1385 š) Tadzkaresh Ma'ather al-Baqeri-ye, edited by Masjidi H, Isfahan: Sazman-e farhangi. [In Persian]